

Kultura sećanja
na Balkanu i u Nemačkoj

“Jedno je lice užasa”

Dokumentacija
Radionica i studijski put u Berlin
sa ratnim veteranima iz Bosne i Hercegovine i Srbije
oktobar 2012

Martina Fischer
Miriam Schroer-Hippel

Kultura sećanja na Balkanu i u Nemačkoj

“Jedno je lice užasa”

Dokumentacija sa radionice i studijskog putovanja u Berlin
sa ratnim veteranima iz Bosne i Hercegovine i Srbije

oktobar 2012. godine

Martina Fischer and Miriam Schroer-Hippel

(Jezička redakтура: Pauline Bugler)

Centar za nenasilnu akciju
Centre for Nonviolent Action

CENTAR ZA NENASILNU AKCIJU

Ured u Beogradu

Čika Ljubina 6, 11000 Beograd, Srbija
cna.beograd@nenasilje.org

Ured u Sarajevu

Kranjčevićeva 33, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
cna.sarajevo@nenasilje.org

Fotografije:

Nedžad Horozović
Nenad Vukosavljević

Dizajn korica:

Nenad Vukosavljević

Layout:

Katarina Milićević

CNA:

Adnan Hasanbegović
Amer Delić
Nedžad Horozović
Nenad Vukosavljević

Sadržaj

1. Uvod 4

2. Radionica “Suočavanje s prošlošću za nenasilnu budućnost – Veterani rata za mir. Iskustva sa Balkana i iz Nemačke”, 18. oktobar 2012. godine, Berghof Fondacija

- 2.1. Dobrodošlica i uvod: Izazovi suočavanja s prošlošću i potencijal ratnih veterana: Martina Fischer (Berghof Fondacija) i Nenad Vukosavljević (Centar za nenasilnu akciju) 5
- 2.2. Daniel Gaede (Memorijalna fondacija Buchenwald): Kako se nositi sa svim tim sećanjima (!) Ko je sve bio angažovan u politici sećanja u Nemačkoj – i zašto? 7
- 2.3. Adnan Hasanbegović i Nenad Vukosavljević: Aktivnosti CNA sa bivšim učesnicima ratova: Slušanje narativa onih drugih i obeležavanje mesta sećanja 11
- 2.4. Avdija Banda, Ivo Anđelović, Ljuban Volaš, Mirko Zečević Tadić, Muhamed Azabagić, Novica Kostić, Ibrahim Topčić, Narcis Mišanović: Motivacija ratnih veterana za izgradnju mira i utisci sa studijskog putovanja 15
- 2.5. Martina Fischer: Zaključak i perspektive za budućnost 23
- 2.6. Lista učesnika 25

3. Proučavanje spomena Holokausta i totalitarnih režima: Rasprave i utisci

- 3.1. Posete spomen mestima i kulturološke forme sećanja 27
- 3.2. Povratna informacija i osvrt 35

1. Uvod

Ratom razorena društva suočavaju se sa ključnim pitanjem i izazovom: kako pronaći reči, gestove, mesta, i oblike komemoracije koji bi objasnili prošlost na primeren način i ponudili smernice za izgradnju zajedničke budućnosti, bez ponovnog nanošenja bola? Mirovni praktičari i učenjaci su uverenja da postoji potreba suočavanja sa nasleđem nasilne prošlosti da bi se utro put mirnom suživotu, poverenju i građenju odnosa. U isto vreme, javna prezentacija istorije često je izvor sukoba. Postoje različiti interesi i perspektive i o njima je potrebno raspravljati. Da bi se diskutovalo o ovim pitanjima, Centar za nenasilnu akciju (CNA, Beograd / Sarajevo), je organizovao studijsko putovanje u Berlin (Nemačka), sa ratnim veteranima iz regiona bivše Jugoslavije, od 15. do 21. oktobra, 2012. godine.

Jedanaest bivših boraca iz Bosne i Hercegovine i Srbije putovalo je u Berlin. Svi oni su ratovali u Bosni tokom 90-ih i borili se jedni protiv drugih na suprotstavljenim stranama. Ovi bivši neprijatelji sada promovišu mir. Radeći pod najtežim uslovima, oni posećuju mesta stradanja u lokalnim zajednicama u Bosni i iniciraju razgovore sa stanovništvom i vlastima. Mnoga mesta u Bosni još uvek nisu obeležena, dok su neka obeležena spomenicima koji izazivaju kontroverze. Grupa ima za cilj da uveri i senzibilizira svoje sugrađane da ta mesta moraju biti obeležena na način na koji će izazivati saosećanje za patnje žrtava, koje potiču sa svih strana.

(Više informacija o aktivnostima veterana rata i CNA potražite na: www.nenasilje.org i www.berghof-conflictresearch.org/documents/publications/daytone_fischem_cna.pdf)

Namera obilaska Berlina bila je da se istraži kako se Nemačka odnosi prema svojoj prošlosti i može li to biti inspiracija za proces pomirenja na Balkanu. Grupa je posetila spomen mesta koja je tim CNA odabrao prilikom svoje ranije posete, u martu 2012. godine, uključujući: "Spomen ubijenim Jevrejima Evrope" i "Topografiju terora" što je spomen na centar za planiranje nacističkih policijskih institucija i bivši

zatvor u centru Berlina, spomen mesto nekadašnjeg zatvora "Gedenkstätte Hohenschönhausen" u Demokratskoj Republici Nemačkoj, spomen i muzej bivšeg koncentracionog logora i ratnog zatvora "Sachsenhausen", i Brandenburšku policijsku školu koja se nalazi u susedstvu. Poseta je obuhvatila i razgovore s inicijativama civilnog društva o dokumentovanju lokalne i usmene istorije (Berliner Geschichtswerkstatt) i umetničkim oblicima sećanja na ekskluziju, progon i deportaciju jevrejskih stanovnika Berlina (postavljenim, pored drugih mesta, i u bivšoj jevrejskoj četvrti "Spandauer Vorstadt" u takozvanoj "Bavarskoj četvrti"). (Za kompletan pregled pogledati <http://nenasilje.org/2012/nasledje-nacionalsocijalizma-kultura-secanja-u-berlinu/>).

Pored studijskog putovanja, 18. oktobra 2012. učesnici su se okupili na radionici čiji je domaćin bila Berghof Fondacija. Događaj je ponudio prostor za produbljivanje diskusije s nemačkim stručnjacima, prijateljima i pristalicama CNA, kao i za promišljanje o utiscima stečenim nakon posete spomen obeležjima. Događajem su predsedavali Martina Fischer (Berghof Fondacija) i Nenad Vukosavljević (CNA). Kao osnov za debatu poslužila su dva izlaganja: Daniela Gaede, direktora Odeljenja za edukaciju u Memorijalnoj fondaciji Buchenwald, koji je predstavio primere iz mnogih nemačkih istorija nakon 1945. godine: ko je postao aktivan u "političkim sećanjima" i na koji način su se ti akteri angažovali? Kakvi su bili uslovi za uspeh? On je istakao potencijal i ograničenja delovanja na različitim nivoima (ličnom, društvenom i državnom) i pokazao da suočavanje s prošlošću nije linearan proces. Adnan Hasanbegović i Nenad Vukosavljević su predstavili pristup Centra za nenasilnu akciju i kako on podržava napore bivših boraca za ostvarivanje inkluzivne kulture sećanja. Ratni veterani su objašnjavali svoje lične motivacije i raspravljali o utiscima iz Berlina s prijateljima i pristalicama CNA i članovima tima Fondacije Berghof. Nemačko Ministarstvo za razvoj i saradnju (BMZ) finansiralo je putovanje i radionicu.

2. Radionica “Suočavanje s prošlošću za nenasilnu budućnost – Ratni veterani za mir. Iskustva s Balkana i iz Nemačke”

18. oktobar, Berghof fondacija

2.1 Dobrodošlica i uvod: Izazovi suočavanja s prošlošću i potencijal ratnih veterana (Martina Fischer (Berghof Fondacija) i Nenad Vukosavljević (CNA- Beograd) (Martina Fischer, Berghof Fondacija i Nenad Vukosavljević, CNA- Beograd)

Martina Fischer

Dobar dan, dobrodošli – želim toplu dobrodošlicu našim gostima iz Bosne i Hercegovine i Srbije, koji su već tri dana u Berlinu, u poseti spomen obeležjima i muzejima. Dobar dan i prijateljima i pristalicama CNA, uključujući moje kolege iz Berghof Fondacije. Posebnu dobrodošlicu upućujem Danielu Gaedeu koji je došao iz Vajmara i koji će sa nama podeliti svoja iskustva stečena u Memorijalnoj fondaciji Buchenwald. Drago mi je da je ovako mnogi ljudi moglo da nam se pridruži danas na radionici na kojoj ćemo razmatrati iskustva sa Balkana i iz Nemačke, iz vrlo kompleksne oblasti “suočavanja s prošlošću”.

Berghof Fondacija može da se osvrne na skoro 15 godina saradnje s Centrom za nenasilnu akciju. Naše zajedničke aktivnosti obuhvataju različite evaluacije, izdavanje publikacija i radionice. Neki od nas su takođe pratili aktivnosti ratnih veterana i CNA u Bosni i Srbiji, kroz izveštaje, dokumentarne filmove i veb galerije. Vaš pristup se temelji na razmeni ličnih priča i iskustava, što je veoma bitan način razmatranja tih pitanja. Impresivan je način na koji su se te aktivnosti dalje razvijale, zahvaljujući velikoj predanosti bivših boraca koji su u njih uključeni, a takođe i zahvaljujući energiji i senzibiliziranosti tima CNA. Za nas je velika čast što ste danas ovde.

Kada je CNA razrađivao ideju o organizovanju studijske posete ratnih veterana spomen mestima u Berlinu, bila sam oduševljena i od prvog trenutka je bilo jasno da ću podržati taj projekat. Takođe želim da izrazim zahvalnost Nemačkom Ministarstvu za razvoj i saradnju za finansiranje putovanja, tako da se posebno

zahvaljujem Eckhardu Volkmanu, koji je danas sa nama.

Međutim, kada su me iz CNA pitali za savet koja spomen mesta bi trebalo da obuhvati jedan takav obilazak, zamislila sam se nad dve stvari, a na pamet su mi pala još neka pitanja:

(1) Različite politike sećanja u Nemačkoj su tako složene i imaju mnogo slojeva:

Nakon II svetskog rata Nemačka se suočila sa mnogo različitih izazova:

- Prihvatanje i suočavanje s nasilnom istorijom Trećeg Rajha i odgovornošću za Holokaust (pomirenje sa žrtvama Holokausta i Izraelom)
- Pomirenje sa svim narodima koji su stradali od nemačkog militarizma i II svetskog rata, a posebno sa susedima u Istočnoj i Zapadnoj Evropi
- Prihvatanje i suočavanje s kršenjem ljudskih prava u bivšoj Demokratskoj Republici Nemačkoj
- Integracija i pomirenje dvaju nekad podeljenih društava i različitih iskustava stečenih u periodu od 60-ih do 90-ih godina prošlog veka.

Čak i ako samo bacimo pogled na politiku sećanja na Drugi svetski rat, nacistički režim i Holokaust, moramo priznati da su te pojave bile objašnjavane i upamćene na mnogo raznih načina u dvema nemačkim državama. Tako sam se zapitala: “kako sve to objasniti ljudima iz regiona bivše Jugoslavije?”

A druga stvar o kojoj sam razmišljala bila je:

(2) Kako se iskustva iz Nemačke mogu primeniti na bivšu Jugoslaviju, gde je rat uništio živote mnogih ljudi, poverenje i međusobne odnose?

Okolnosti na Balkanu su veoma komplikovane i sasvim različite od nemačkog konteksta, a ja nisam bila sigurna da li će biti moguće preneti nemačka iskustva na mesto kao što je Bosna i Hercegovina, koja pati od političke stagnacije, stalnih etno-političkih napetosti, zamrznutih sukoba i postojanja paralelnih društava, gde je Dejtonski mirovni sporazum do izvesnog stepena doprineo stabilizaciji, ali, je u isto vreme i omogućio segregaciju, a različite izborne jedinice i dalje iskazuju uzajamne sumnje jedna prema drugoj. U isto vreme, sukobi koji traju su u mnogome određeni načinom (načinima) na koji se ljudi sećaju i tumače događaje iz prošlosti, i različitim predstavama o stradalaštvu.

Iz sopstvenih istraživanja znam da se procesi suočavanja s prošlošću ne mogu jednostavno preneti iz jedne istorijske ili regionalne situacije u drugu, već se moraju razvijati iz specifičnih konteksta i u skladu s datom kulturnom i društvenom dinamikom. Ne postoji šematski plan za suočavanje s prošlošću. Ono

Nenad Vukosavljević

Poželeo bih vam svima dobrodošlicu i u ime CNA i želim da se zahvalim Martini i Berghof Fondaciji što smo ovde, kao i na gostoprimstvu i interesovanju iskazivanom tokom godina. A želim da se zahvalim i svima vama na interesovanju za temu o kojoj ćemo ovde raspravljati. Nisam siguran što će proizaći iz ove studijske posete, a često kad nešto organizujemo nismo sasvim sigurni gde i kako će to završiti. Nadam se da ćemo dobiti nove uvide i promišljati na neki način

Martina Fischer

Dozvolite mi da predstavim Daniela Gaedea, direktora Odeljenja za edukaciju Memorijalne fondacije Buchenwald, koncentracionog logora blizu Vajmara, koja se nalazi na oko 200 km južno od Berlina. Mi se poznajemo iz 80-ih, kada je Daniel bio na mirovnim studijama na Berlinskom Slobodnom Univerzitetu, i na Univerzitetu u Hamburgu. Počeo je da se angažuje u mirovnom pokretu još ranije, u 70-im, kada je odbio da služi vojsku i pridružio se volonterskoj grupi "Akcija pomirenja mirovna služba" (Aktion Sühnezeichen Friedensdienste). Takođe je počeo da posećuje bivše nacističke koncentracione logore kao što je Aušvic,

što je u jednom kontekstu korisno u drugom može biti irelevantno ili čak štetno. Međutim, sigurna sam, da posmatranje različitih regija i iskustava može pomoći da se ti složeni zahtevi sistematizuju i postave prioriteta. To takođe može pomoći da se proširi perspektiva, prilagode i stvore realna očekivanja, s obzirom na dinamiku mirovnog rada.

Uverena sam da je vredno truda izbliza pogledati procese koji su doveli do postavljanja svakog pojedinačnog spomena, izložbe ili simbola koji obeležavaju mesta vezana za prošlost u Berlinu, i postaviti pitanje: ko je sve bio uključen, ko je bio protiv i zašto i kako su se protagonisti odnosili prema preprekama i otporu i prevladali ih?

Svrha ove radionice je da ponudi prostor za međusobnu refleksiju i učenje jednih od drugih. Veoma nas zanima da saznamo više o tvom ličnom angažmanu u Bosni, i o utiscima sa spomen mesta u Berlinu kao i da iskoristimo ovaj prostor za raspravu o tvojim pitanjima.

sa distance. A nadam se da će grupa bivših boraca koja putuje s nama biti ovim osnažena. To je na neki način i nagrada za njih, za deo napora učinjenih u poslednjih nekoliko godina. Nešto od toga su pravi pionirski potezi koje su oni činili s takvom skromnošću i osećajem da čine pravu stvar, da imam ogromno poštovanje za to. I sam sam prigovarač savesti i sada radim s bivšim borcima i to je za mene nešto sasvim posebno. Dakle, veoma mi je drago što sam ovde i želim nam svima plodnu razmenu.

a kasnije je u Izraelu radio u Yad Vashemu, glavnom spomen obeležju i istraživačkom centru o Holokaustu. Posetio je i palestinske teritorije, koje je Izrael okupirao. Tamo je došao u kontakt s mnogim ljudima sa različitih strana, koji su morali da se nose s nasleđem II svetskog rata i Holokausta: bilo kao preživeli, kao oni koji su izgubili porodice, ili oni koji su pokušavali da izgrade novo društvo ili čak senzibiliziraju nove naraštaje za uzroke i posledice rasizma, militarizma i politike ekskluzije. Daniel, dajem ti reč i možda ćeš se sam detaljnije predstaviti.

2.2. Kako se nositi sa svim tim sećanjima (?!) Ko se angažovao u politici sećanja u Nemačkoj – i zašto?

Daniel Gaede (Memorijalna fondacija Buchenwald)

Daniel Gaede

Dakle, oženjen sam i imam troje dece, koja imaju 22, 19 i 17 godina. Smatrao sam da je zanimljivo videti ko će tokom prezentacije spomenuti da smo mi sami odgovorni i za pripadnike budućih generacija. Ja bih hteo da govorim o četiri tačke.

(1) Prvo: Ko sam ja?

Od grupe u kojoj se nalazite u stvari zavisi kako ćete sami sebe definisati: kao osobu s hendikepom, na primer – ja sam bio žrtva bombaškog napada mladog Palestinca, neki bi rekli “teroriste”, jer je napao civile, drugi bi rekli: “borca za slobodu”. Desilo se “u Nablusu”, rekli bi Palestinci, “desilo se u Schrem-u”, Izraelci bi rekli. Dakle, činjenice i mesta su već opisani različitim imenima, a ja sebe ne bih opisao samo kao osobu sa hendikepom – slep sam na levo oko, ali ipak, vidim na desno oko. Iskusio sam da se nasiljem prilično brzo mogu proizvesti efekti, a i to koliko je lekarima teško da spasu bar jedno oko (...). Dakle, s takvom prošlošću radim u Memorijalnoj fondaciji Buchenwald. U početku sam mislio: “suočavanje s prošlošću po ceo dan - kako ću da živim sa tim, a tek moja supruga i deca? Kad sam se prijavljivao za posao pitali su me: “kako bi ovo mesto trebalo da izgleda za 50 godina?” Znači - za šta su nam potrebne te uspomene? Nisam mazohista koji radi na spomen mestu, već neko koga su susreti sa svim tim različitim grupama posetilaca veoma mnogo obogatili. Na tu tezu ću se vratiti kasnije.

(2) Druga tačka o kojoj ću govoriti odnosi se na vaše posete spomen mestima u Berlinu i na pitanje kako se cela ta stvar sa sećanjem razvijala u Nemačkoj: ko je preuzeo ulogu u tome? I kako su se ljudi u dve Nemačke nosili s krivicom i počinjenim zločinima?

Mnogo toga je zavisilo od ljudi koji su morali da napuste Nemačku, a i dalje su je smatrali mestom iz kojeg su potekli (Heimat). Evo samo jednog primera: u Jerusalimu sam upoznao jednog starog čoveka koji je odrastao u Berlinu. Imao je ogromnu policu s knjigama

na kojoj je polovina knjiga bilo o Jerusalimu, centru njegovog života, a polovina o Berlinu. I on je želeo da uspostavi nove veze sa mladim Nemcima, kako bi svoje pozitivne uspomene o Nemačkoj stavio u istu ravan sa svojim životom u Izraelu. Za njega, “Nemačka” je bila mnogo više nego Šoa (hebrejski izraz za katastrofu Holokausta). Želeo je da pronađe nešto drugačije.

Mislim da su dve “Nemačke” bile u stanju da se suoče sa sopstvenim zločinima, jer su neke žrtve mogle da, kroz crkvu i političke veze, ponovo uspostave kontakte, i to veoma mnogo na ličnom planu. Spomenuli ste “Aktion Sühnezeichen Friedensdienste”. Ključna stvar kod njihovog rada je praktična podrška u odnosu na prošlost, odnosno rad za hendikepirane i starije osobe, za sve one koji bi bili diskriminisani od strane nacista. A ta praktična strana je vrlo važna, jer je pomogla da se izgradi most, a takođe i da se uključe ljudi koji nisu lično bili krivi, ali su preuzeli odgovornost i odlučili da nauče više o prošlosti i da o tome govore. A u isto vreme bilo je korisno što su različite generacije bile angažovane: ljudi, koji su bili aktivni kao otporaši tokom nacističke ere, ili u Protestantskoj „Isповednoj crkvi“ (Bekennende Kirche), ili komunisti, ili preživeli koji su pripadali drugim grupama. Svi su oni delili svoja iskustva i nade tako da su i drugi mogli na tome da rade i da se nose s tim. Dakle, mislim da, ako govorimo o specifičnoj situaciji u dve “Nemačke”, slika ne bi bila potpuna bez pominjanja svih onih ljudi u Izraelu, u Sjedinjenim Američkim Državama, ekumenske mreže, na Istoku i Zapadu, ljudi koji su bili zainteresovani za ponovno uspostavljanje veza. I to nije učinjeno kroz državnu politiku, već uglavnom preko nevladinih organizacija i pojedinaca.

Izveštaji o politici sećanja u Nemačkoj pune biblioteke i ja neću ići u detalje s tim pričama. Međutim, mislim da je jedna od lekcija bila ta da su vam potrebni ljudi koji su spremni da prihvate mlade volontere koji rade na projektima u Belgiji, Francuskoj, Izraelu i na drugim mestima, i koji neće reći: “Nemci napolje! Dosta

nam je naših sećanja i nismo spremni da se ponovo suočavamo sa svim tim". Manjine u različitim zemljama, koje su spremne da se otvore, i zbog sebe samih, što je takođe vrlo važno. To se odnosi na aspekt uzajamnog učenja koji smatram veoma važnim.

(3) Treća tačka odnosi se na okvir u kojem bi trebalo da razmišljamo o svim ovim pitanjima:

Vremenski okvir: U svakom sukobu, postoji priča pre sukoba, tako da čitav vremenski okvir mora da se uzme u obzir, uključujući i budućnost. (...) Isto vredi i za religiju i etičke norme. Standardi ljudskih prava nisu ograničeni na određeni vremenski period. Potrebno je razmišljati na duže, uključiti i budućnost, koja se vrlo često zaboravlja.

Prostor: Naše mogućnosti da delujemo nisu ograničene na određeni prostor. One zavise od pristupa različitim ljudima i okvirima. Tako mi ovde pričamo o bivšoj Jugoslaviji i ja imam na umu iskustva s ljudima iz Čilea, a drugi su spominjali Liban, Namibiju i Peru. Dakle, ovo se odnosi na čitavu planetu, a ne samo na neki njen poseban deo. I mislim da je vrlo važno da se konflikt ne izoluje, i posmatra samo određena oblast, izostavljajući razne spoljašnje uticaje koji postoje. Ne možete razumeti Bliski istok bez prethodnog perioda u Evropi. I ne možete ga razumeti ako posmatrate samo Izrael, bez uzimanja u obzir susednih zemalja.

Uloge u kojima smo: Možemo da opisujemo sami sebe kao hendikepirane, branitelje, prigovarače savesti, očeve, direktore organizacija – zavisno od situacije. Naše uloge - žrtve, počinioca ili posmatrača, zavise od društvenih situacija, a one se stalno menjaju. (...) Opisati jedno društvo kao "društvo počinilaca" ili "društvo žrtava" znači redukovati osobe na pojedinačno iskustvo. I vrlo je važno reći: "mi imamo više sposobnosti i mogućnosti". Uloga žrtve nekad je privilegija, pošto ljudi vole da kažu: "bio sam samo žrtva, nisam mogao ništa da učinim, nemam nikakvu odgovornost". Ostajanje u toj poziciji nije od pomoći, iako smo nekad stvarno bili bespomoćni. Ali stvari se menjaju, i ja sebe ne bih opisao samo kao žrtvu. Imam nekakva iskustva i mogu da radim na njima. Kćerka mi je jednom rekla: "u poslu kojim se baviš, na neki način je i dobro da imaš to iskustvo." Mislim da je bila potpuno u pravu.

Moć i standardi onako kako su opisani u Deklaraciji o ljudskim pravima: Kad govorite o društvima i izostavite pitanje moći, a govorite samo o etici, to nije dovoljno.

Treba da razmišljamo kako da one na vlasti suočimo s etičkim normama. A ako se pozovemo na Deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. godine, ona ima mnogo veze sa zloupotrebom državne vlasti od strane nacista ranije (...) i nastoji da pomogne pojedincu da se odbrani od zločina države i njenih institucija, koje zloupotrebljavaju svoje pozicije da vrše progon ljudi, da ih diskriminišu, izoluju i čak ubijaju, umesto da se o njima staraju. Garantovanje ljudskih prava u svakom društvu (...) je trajni zadatak, kao što je i proveravati ko je zanemaren, kome je uskraćena podrška. A to ima veze i sa nemačkim društvom: nije svako ovde imao priliku da u potpunosti uživa ljudska prava, na kojima se zasniva život, a ja ne govorim samo o strancima, već i o starijim osobama i mnogim drugima.

(4) Konačno stižem i do četvrte tačke: budućnost

Sada ću se ponovo osvrnuti na Jugoslaviju. Bio sam u Jugoslaviji 1982. godine. Moje prvo iskustvo intenzivne razmene na temu značenja i oblika nenasilja desilo se tokom 14-dnevne konferencije u Dubrovniku kojoj su prisustvovali ljudi iz celog sveta: s Filipina, iz Sjedinjenih Američkih Država, Bliskog Istoka i Evrope. A pitanje je bilo: kako da razvijemo nešto pozitivno? Učesnik konferencije sa Filipina je rekao: "Lako je vama da govorite o nenasilju, (...) pošto oružje Markosove diktature, koju podržavaju Sjedinjene Američke države, nije upereno u vas. Vama je lako, nama je teško". Njegov brat se borio (...) protiv Markosovog režima. Nije očekivao da se diktatura okonča za nekoliko godina. Ni mi nismo očekivali da će se prekrasno, mirno mesto kao što je Dubrovnik ponovo pretvoriti u poprište rata. (...) Jedan deo našeg seminara bio je naslovljen "Zamislite svet bez oružja, za 30 godina". To je bilo 1982. godine, a sada smo u 2012. Želim da napomenem da u izvesnom smislu živimo u uslovima koje su ljudi tada predvideli: ljudi mnogo putuju, mnogi tečno govore tri jezika, i mogu da razmenjuju iskustva. Nema više hladnoratovske konfrontacije između Zapada i Istoka. To je istina, a ipak, biće sukoba i ljudi će [morati] još da uče da bi se s tim nosili bez nasilja, u školi i u drugim institucijama.

Hteo sam to da spomenem, jer se ponekad osećam prilično zadovoljnim što je jedan deo tih nekadašnjih vizija postao stvarnost. Ipak, moramo nastaviti da ispunjavamo svoj zadatak, zato što novi konflikti izbijaju i mi se i sa njima moramo nositi.

Pitanja i diskusija

Natascha Zupan (*direktorka Radne grupe za mir i razvoj, FriEnt*): Hvala vam za vrlo jezgrovit input. Spomenuli ste ulogu organizacija civilnog društva koje su doprinele suočavanju s prošlošću u Nemačkoj. Možete li dati kratak prikaz izazova s kojima ste bili suočeni u svom radu ranijih godina, i kako ste ih prevazilazili?

Daniel Gaede: Mogu da se nadovežem na iskustvo Memorijala Buhenvald, koji je osnovan da bi ostao upamćen komunistički otpor nacistima u tom

koncentracionom logoru, ogromnom nacionalnom spomeniku podignutom 1958. godine. Bio je to kamen temeljac za samoodređenje Istočne Nemačke kao socijalističke i anti-fašističke države, koji je prenosio poruku narednim generacijama. Nakon 1989. godine, postalo je očigledno da su Sovjeti koristili to isto mesto za interniranje Nemaca osumnjičenih za nacističke zločine. Niko od njih nije izveden pred sud. Više od 7.000 ljudi od njih 28.000 je umrlo zbog loših uslova

u logoru. Ove činjenice se nisu uklapale u nemačko-sovjetsko prijateljstvo, tako da se o tome ćutalo za vreme DDR-a. I onda su mnogi govorili: “eto, komunisti su gori čak i od nacista”. I predlagali su da to treba da bude fokus budućeg rada tog spomen mesta. (...) Dve stvari su bile potrebne nakon 1989. godine: (1) naučno istraživanje kako bi se saznalo: šta se može dokazati, šta je legenda, a šta mit? (2) odavanje počasti porodicama i žrtvama, onima koji su izgubili živote u tim okolnostima, bez glorifikovanja nacista, bez podizanja spomenika nacistima na groblju, ali bar obeležavanjem mesta gdje su bili sahranjeni. Debata je bila vrlo duga i teška. Ipak, na kraju, i članovi porodica onih koji su poginuli u sovjetskom logoru prihvatili su neprijatne informacije da su mnogi u tom logoru bili članovi nacističke stranke i da nisu bili nevini, kao što su ljudi želeli da misle. Dakle, bilo je važno sprovesti to istraživanje, da bi se razlučilo između ličnih potreba u smislu emocija, poštovanja i dostojanstva i mesta žalosti, s jedne strane, a s druge strane omogućilo postavljanje izložbe. Znam da se tako nešto nije desilo na mnogim spomen mestima. No, razumem da je potrebno. Nije fer kazati: “pa, tvoj otac ili deda je umro u ovom logoru, i to je na neki način u redu, jer je bio nacista” - bolno je to čuti. Ako želite da čovek živi i govori o patnjama drugih, ta osoba prvo treba da se nosi s vlastitom patnjom i žalošću. Ako to nije dozvoljeno, ljudi ne mogu da se otvore. Mislim da je to jedna od teških stvari oko kojih se još uvek svađamo: “ko je više propatio”? Kako se to meri? Ako govorimo o žrtvama bombardovanja gradova i nemačkim izbeglicama nasuprot sudbini žrtava koncentracionih logora, doći ćemo u pat poziciju. Dakle, potrebno je poštovanje, i nauka.

Martina Fischer: Govorili ste o vremenskim odrednicama i rekli da je neophodno da se oni koji su u državnoj vlasti suoče s onim što su učinili. Nadalje, spomenuli ste da je su u osnovi pojedinci i nevladine organizacije bili ti koji su tu temu stavili na dnevni red u Nemačkoj. Moje iskustvo, kao nekog iz zapadnog dela Nemačke, je da je dugo vremena bilo vrlo teško govoriti o tim temama. Po mom mišljenju, studentski pokret kasnih 60-ih bio je taj koji je to učinio temom ta raspravu. Kada su se po vašem mišljenju, aktivnosti odozdo-na gore i odozgo-na dole, na polju suočavanja

s prošlošću, međusobno povezale i dostigle novi kvalitet? Možete li malo više da objasnite te vremenske odrednice?

Daniel Gaede: Još u aprilu 1945. godine bilo je ljudi koji su bili uvereni da postoji potreba za pomirenjem i da o Nemcima ne bi trebalo govoriti kao o zajednici počinitelaca. Britanski novinar Victor Gollancz, objavio je tekst (...) dve nedelje nakon oslobođenja Buhenvalda, i rekao da ne bi trebalo reći samo: “pogledajte šta su Nemci učinili”. Prve žrtve Nemaca bili su sami Nemci.

U bivšoj Demokratskoj Republici Nemačkoj, postojalo je nesumnjivo razumevanje da novo društvo treba da se bori protiv kapitalizma, imperijalizma i fašizma i uspostavi novo društvo, praveći jasan rez u smislu elita i nastavnika i tako dalje. U Zapadnoj Nemačkoj, [smatralo se da je] daleko važnije integrisati se u zapadna društva, u tržište, u smislu ekonomije. Dakle, ni zapadne savezničke snage ni stara [nemačka] elita nisu imale velikog interesa da proniknu u to što se dogodilo u periodu nacizma. Pokušali su da to zataškaju u Zapadnoj Nemačkoj. (...) Tokom 60-ih, nova generacija studenata organizovala je provokacije kako bi saznali šta se stvarno dogodilo. U 70-im i 80-im, ljudi su hteli da otkriju šta se dogodilo sa jevrejskom zajednicom iz njihovog komšiluka. Dakle, korak-pokorak, to je podržano (...) i velika spomen mesta kao što je Buhenvald dobila su novac od države.

Onda je, Willy Brandt, bivši pripadnik pokreta otpora, koji je bio pobegao u Norvešku, trebalo da postane novi kancelar Nemačke. Neki su bili protiv, govoreći: “on se nije borio u ratu, pokušao je da se izgubi i spase sebi život”. Taj argument bio je iznošen i protiv njegove politike koja je imala za cilj poboljšanje odnosa između istočnih i zapadnih zemalja. Pitanje pravnog procesuiranja nekih ljudi bilo je takođe ključno pitanje: postojao je zakon prema kojem 20 godina nakon završetka rata nikome ne bi bilo suđeno za ubistva počinjena tokom rata. Tada su izbili protesti. Ljudi su govorili da ubice ne bi trebalo da šetaju slobodno posle nekog određenog datuma i govore: “Ja sam ubijao, ali me više ne možete uhapsiti”. A zatim je postavljeno pitanje: “šta se događalo u institucijama i preduzećima?” Istraživanje je obavljano postupno krajem 80-ih i tokom 90-ih.

2.3. Aktivnosti CNA sa bivšim borcima: Slušanje narativa onih drugih i obeležavanje mesta sećanja

Adnan Hasanbegović i Nenad Vukosavljević

Adnan Hasanbegović

Naš rad s ratnim veteranima počeo je prije 10 godina. (...) U našem regionu ima veliki broj ratnih veterana. Mislimo da oni imaju simbolički značaj za građenje mira, jer su svjedoci rata. Iako su bili borci, mogu postati mirotvorci. Volio bih da vidim u svom društvu nas veterane kako izbijamo na površinu (...) kao mirotvorci, u smislu čovjekoljublja. Ovaj način gradnje mira je vrsta patriotizma za koju želim da bude dominantan put našeg društva. Godine 2002. počeli smo s javnim debatama i seminarima s veteranima iz Bosne, Srbije i Crne Gore. Ljudi sa različitih strana imali su priliku da razgovaraju o svojim iskustvima. Tokom narednih godina, imali smo deset treninga s ratnim veteranima. Održali smo javne debate i seminare s njima i raspravljali o sljedećim pitanjima: kako se suočiti s različitim narativima i tumačenjima prošlosti, koja su još uvijek preovlađujuća u našem društvu? Kako zajedno možemo doprinijeti miru? Na koji način je izgradnja mira ostvariva na ličnom nivou i kako se možemo suprostaviti javnom diskursu? Moj je dojam da je na ličnoj razini vrlo lako pomiriti se sa nekim ko vam je bio neprijatelj. Međutim, politički identiteti ostaju u sukobu. Mi, ova grupa ratnih veterana, pokušavamo da pokrenemo proces koji pridonosi ublažavanju odnosa. Kroz te treninge smo počeli da razmišljamo o akcijama koje bi mogli preduzeti kao mirovni aktivisti.

Od početka smo pozivali ljude sa svih strana, iz Bosne, Srbije i Hrvatske. Iako je naš rad regionalan, danas je većina članova grupe sa različitih strana iz Bosne i Hercegovine, i većina naših aktivnosti usmjerena je na tu zemlju. Naša grupa sada uključuje veterane, ali i predsjednike udruženja ratnih veterana. Nakon šest godina rada, došli smo do zaključka da bismo mogli da organizujemo kolektivne posjete mjestima stradanja u Bosni i Hercegovini. Posjetili smo deset gradova u kojima smo odali počtu žrtvama. Napravili smo i dva dokumentarna filma o tim posjetama, koji su prikazivani

preko medija u regionu.

Nije bilo lako i iziskivalo je mnogo energije i truda. Bilo je mnogo pritisaka na nas (...). Nije normalno da bivši neprijatelj dolazi i odaje počast žrtvama s druge strane. A bilo je i teško (...) odvesti ratne veterane na mjesta stradanja. Utrošili smo mnogo energije savladavajući svoje strahove. Mnogi u našim društvima su bili protiv tih posjeta i smatrali one koji su se u njih uključili izdajnicima. No, uspjeli smo to da uradimo. Pokazali smo empatiju prema žrtvama, bez obzira na njihovu naciju ili vjeru. To je različito od oplakivanja vlastitih žrtava dok se na druge i dalje gleda kao na neprijatelje. Ove posjete su nam dozvolile da ponudimo alternativni način suočavanja s prošlošću u Bosni i Hercegovini. Ove posjete su značajan korak naprijed. Ljudi su nas vidjeli, a mediji izvjestili o tome. (...) Mislim da smo prenijeli važnu poruku. Nakon toga, uslijedile su i posjete nekih političara. Hrvatski predsjednik Ivo Josipović posjetio je isto mjesto koje smo mi posjetili godinu dana ranije, i odao počast srpskim žrtvama, što je velika stvar. Srpski predsjednik Boris Tadić je takođe posjetio neka mjesta u Bosni.

Ono kroz šta smo prošli je, po mom mišljenju, vrlo hrabro. (...). Teško je ponovo proći kroz sopstveno ratno iskustvo. Imate svoj narativ i svoja uvjerenja. Onda se suočite s nečim što u potpunosti mijenja vašu poziciju. Poštujem ljude koji su ovdje s nama, jer smo uspjeli da se pokrenemo u tom pravcu. Kroz rad ove grupe, stvorili smo lične kontakte, prijateljstva, i jedan nivo povjerenja do tačke (...) da nastupamo jedni prema drugima otvorenog srca. Vidimo da postoji ljudska potreba za pomirenjem, za pronalaženjem istine i za iznalaženjem načina za suživot, nakon toliko nasilja i nepravde.

Bio sam domaćin prve posjete Sarajevu, zajedno sa Narcisom i svojim kolegama iz CNA. Bio sam jako uplašen, jer nisam znao kako će reagovati društvo, i šta će reći moja porodica. Takođe smo oklijevali da

pozovemo medije, jer nismo znali kako će izvještavati. Plašio sam se i da dovedem srpske i hrvatske ratne veterane da vide kako je Sarajevo stradalo u ratu. Bilo mi je vrlo važno da smo uspjeli to da uradimo. (...)

Neke posjete su prošle lakše, a neke teže. Pokušali smo da posjetimo mjesta u Hrvatskoj, ali u tome nismo uspjeli. Bili smo suočeni s mnogim preprekama i morali da pravimo mnogo kompromisa u radu. Bilo je mjesta koje nismo mogli da posjetimo, pošto su se političari usprotivili čitavoj zamisli. U početku smo posjećivali samo mjesta onog naroda u čijem entitetu smo se nalazili. A onda smo uspjeli da posjetimo ona mjesta u Zavidovićima, gdje je naša vojska počinila zločine. Može zvučati čudno, ali u Bosni i Hercegovini postoji jedna prednost. Iako su ljudi doživjeli najviše nasilja i patnje, oni i dalje žive zajedno. Iako su društva odvojena, interakcija postoji. Ljudi se susreću s onima s druge strane, svakodnevno. Čak i najveći nacionalisti imaju potrebu za mirom. To je otvorilo prostor za nas. Ako ljudima pristupite na pravi način, oni prepoznaju tu potrebu. Nasuprot tome, u Srbiji i Hrvatskoj, postoji politički problem jer nema interakcije između bivših neprijatelja.

Postojao je otpor i na ličnom nivou zbog trauma i iskustava viktimizacije. Neki veterani su i sami bili u zatvoru. U početku nisu vjerovali drugima. Neki su očekivali da će biti optuženi da su agresori. U međuvremenu je mnogo povjerenja izgrađeno među nama, a to je najvažnije. Stoga ja vidim ogroman potencijal u nastavljanju ovog rada. Mislim da smo možda mogli čak razmisliti o posjeti Srebrenici i dodatno srednjoj Bosni.

Moj prvi osjećaj u Njemačkoj bio je da smo na istom putu, trudeći se da se suočimo s teškom prošlošću prepunom nasilja i rata. No, u Njemačkoj, se s tim možemo nositi kao s dijelom istorije. Na Balkanu, moj

je lični utisak, to još nije istorija, to još uvijek isijava u sadašnjosti. Mi živimo u podijeljenim društvima, etnopolitičke tenzije su prisutne, a tu je i dalje još mnogo bola, straha i mržnje. To je tako s obzirom na relativno kratko vrijeme koje je prošlo od ratova, ali i zato što se tim stvarima ne bavimo na način na koji bi trebalo.

Nenad Vukosavljević:

Želeo bih da dodam: u našim zemljama suočeni smo s prošlošću svakodnevno, čitajući novine, gledajući televiziju, u porodičnim pričama, čak i na fudbalskim utakmicama. Od toga ne možemo pobeći (...). Osećanja koja imamo vezano za rat su vrlo živa. Ali, postoji službena politika sećanja koja ima različite funkcije. Neke funkcije su konstruktivne i želim da ih podržim: na primer, sećanje na mesta zločina, odavanje počasti žrtvama. Ali, druge funkcije smatram destruktivnim - razgradnjom mira. Ovde mislim na etno-homogenizaciju i kolektivizaciju pojmova žrtve i agresora. Pitanje je: kako se ophoditi sa takvim praksama? Moramo im se suproststaviti, ali ne pomoću buldožera. Naša ideja nije da ono što vidimo kao prepreku uništimo, već da pokušamo da razumemo i razlučimo korisne od štetnih funkcija politike sećanja. (...) U Bosni imamo mesta sećanja, koja su izgradili oni koji su na vlasti iz većinskog naroda, ne mareći za ostale koji su tu žive. Možda je situacija u Brčkom specifična, jer postoji neka vrsta balansa moći u vlasti, ali na ostalim mestima postoji ogroman problem. I treba da pronađemo način da se s tim nosimo. (...) Svoj rad smatramo procesom zajedničkog traganja za pravednim putem ka suočavanju s prošlošću. Tokom godina, ponekad smo zalazili u čorsokake, ne znajući kako dalje. Međutim, i uspevali smo da pronađemo načine da se suočimo s izazovima s kojima smo bili zaglavljani godinama, kao sa početkom pronalazjenja rešenja.

Rasprava o prezentaciji CNA

Martina Fischer: Hvala vam, Adnane i Nenade. Vaši komentari su pokazali da suočavanje s prošlošću zahteva mnogo i od onih koji su činili nasilje i onih koji su bili pogođeni njime kao žrtve. Ključno je pitanje na koji način se odnositi prema prošlosti, a da taj proces ponovo ne nanese bol. Govornica je otvorena za dalja pitanja i komentare.

Daniel Gaede: Pomenuli ste granice, između nacionalnosti ili između veterana i prigovarača savesti. Hteo bih da napomenem da postoji još jedna prilika da se misli na ljude: u pogledu načina na koji se nose s ekstremnim iskustvima ili traumatičnim situacijama. Neki na to ne mogu ponovo da se osvrnu, trudeći se da o tome ne govore i da se usredsrede na budućnost. Drugi nikada ponovo ne steknu poverenje u ljude, pa i počine samoubistvo posle nekoliko godina, jer im se tle pod nogama izmaklo. Postoji i mogućnost da se to iskustvo postavi unutar nekog okvira u smislu političke ideologije, u kojem je moguće nositi se sa svim tim. Za komuniste je na primer bilo neophodno da se bore protiv fašizma. Jehovini svedoci bi rekli: bio je to izazov za moju veru, moram se odupreti teškoćama i nastaviti da verujem. Isto se dešava i s drugim verskim zajednicama. No, to je mala grupa. A postoje i ljudi koji pokušavaju da prevladaju granice i saznaju zašto se to sve dogodilo, kroz psihološki, ili istorijski pristup, političko istraživanje, umetničke inicijative ili priliku za razgovor. A moje iskustvo u Buchenwald-u pokazuje da je to manjina. (...) A najzad postoji i mogućnost, da se osećaju osnaženim, ne u uskom okviru ideologije ili vere, već da se osećaju čak jakim da nastave ono što ste vi započeli. (...) Pitanje kako se ljudi nose s ekstremnim iskustvom je ključno za saznanje ko pruža podršku, a ko nema mogućnosti da bude podrška, s čime možemo raditi. Želim samo da pitam: da li je to i vaše iskustvo?

Martina Fischer: Spomenuli ste da ćete ići u Srebrenicu. To je tako kompleksno mesto i izazvalo je toliko kontroverzi u Bosni. Možete li nam, ako je moguće, reći nešto više o tim planovima?

Adnan Hasanbegović: Srebrenica je simbol stradanja i globalno najpoznatije spomen mjesto.

Imamo problem što tamo nemamo lokalne partnere iz veteranskih udruženja, a politička situacija u Srebrenici je, nažalost, još uvijek vrlo nestabilna. Postoji politička podjela i borba za moć između različitih etničkih grupa, Bošnjaka i Srba. Dakle, vjerovatno nećemo biti u stanju da ostvarimo kolektivnu posjetu. (...) Ali mislim da ćemo uspjeti da odemo tamo i ostavimo traga. Možemo se sresti s ljudima iz udruženja boraca i ispričati im šta radimo, u simboličkom smislu. Ali, ako želimo da upoznamo ljude koji pripadaju tom društvu i odamo poštu žrtvama, s jedne i druge strane, treba da pokušamo da dođemo do neke vrste konsenzusa. Čini mi se da je u Srebrenici to još uvek vrlo teško. (...) Ipak, mislim da je moguće i važno za nas da se pojavimo tamo i posjetimo to mjesto stradanja.

Nenad Vukosavljević: Želim da odgovorim na Danielovo pitanje o ljudima koji nas nikada neće podržati i koji kažu: "Postoje iskustva koja ne mogu da prebolim i ne želim da se s njima nosim". Mislim da svako ima takvo iskustvo, ali za mene je važno poštovati granice, da se niko ne oseća prisiljenim na traženje mira. Mislim da nema smisla [vršiti pritisak na ljude], to je lični čin. Ljudi imaju pravo da se ne mire. To je moje snažno uverenje. Ali nemaju pravo da šire govor mržnje, da promovišu agresiju i nasilje, i to je ono čemu se protivim. Za nas je veliki izazov susret s ljudima koji su bili neposredno pogođeni kao žrtve ili su bili pogođeni njihovi najmiliji. I nema te slike koja bi mogla opisati sve njih. Ljudi se na različite načine nose s gubitkom i bolom. Prihvatam da je svakome potreban različit vremenski period za to. Neki od ovih ljudi, koji su ovde s nama danas, su se mnogo promijenili, a možda sam se i ja promijenio. Ali, to je proces. Nije realno očekivati da se ljudi nakon prisustva jednom ili dva sastanka oslobode čitavog tog tereta.

Narcis Mišanović: Što se tiče Srebrenice, važno je znati da je Memorijalni centar Srebrenica odvojen od oba entiteta, to mjesto je pod neposrednom kontrolom Vlade BiH, tako da lokalna samouprava nema nikakav utjecaj na njega. Ja bih otišao tamo, bez ikakve najave. Možemo obavijestiti porodice, a mi možemo organizovati nešto tamo i neka porodice

razgovaraju sa delegacijom. Pošto je Memorijalni centar Srebrenica otvoren za javnost, ne moramo nikoga da obavještavamo, živimo u slobodnom društvu. Naravno, moramo biti oprezni, pored centra nalazi se groblje gdje muslimani poštuju određena pravila, a to su jedina pravila koja bih ja poštovao kao posjetilac. Dakle, mislim da možemo ostvariti posjetu bez ikakvih problema. Mislim da je grupa za to spremna. I uz podršku CNA mi to možemo da uradimo.

Adnan Hasanbegović: Naravno da je možemo posjetiti, ali kako da organizujemo sastanke s predstavnicima lokalne vlasti i organizacija ratnih veterana? Mi, takođe možemo da odemo u Memorijalni centar i odamo poštu žrtvama. No, pitanje je kakvu poruku šaljemo društvu. Želim da ta poruka ima dublje značenje za lokalno stanovništvo u Srebrenici.

Doko Pupčević (*bivši vojnik Vojske Republike Srpske, facilitator Foruma ratnih veterana u Bosanskom Šamcu*):

Želim da prokomentarišem prezentaciju gospodina Daniela, i situaciju u Bosni i Hercegovini, u poređenju s Njemačkom. (...) Sada kada smo posjetili spomen mjesta, Berlinski zid i Spomen Holokausta, stekao sam neke uvide, koji su promijenili moje razumijevanje (...) podjele njemačkog naroda. Čini se da se 1945. godine zapadno njemačko društvo okrenulo ekonomiji i nije procesuiralo svoje ratne zločince. Naše vodstvo podiže spomene, a naša ekonomija propada.

Uspjeli smo da prevaziđemo krizu nakon II svjetskog rata, mogli smo da razvijamo privredu, a vlasti su stvorile ravnotežu. Ali sada, 20 godina nakon rata [iz 90-ih], još uvijek imamo status quo. Ekonomska situacija utiče na proces izgradnje mira. Ekonomska i politička situacija doprinose napetosti između tri etničke grupe. Političari – Bošnjaci, Srbi i Hrvati pokušavaju da zadrže pozicije u vladi, sastavljenoj od nacionalnih stranaka. To su pokazali i nedavni lokalni izbori. Stanovništvo je i dalje u strahu od rata jer su ljudi iskusili mnogo lošeg tokom. (...). Okrenuli smo se međusobnom optuživanju, a ekonomski smo propali u zadnjih 20 godina. Ljudi su

nezadovoljni. Da je ekonomska situacija bolja, ljudi bi se vratili interakciji na tom polju, a lični odnosi bi bili bolji. Ali u ovoj situaciji političari proturaju tezu da “će nas oni opet napasti” i oslanjaju se na loša iskustva.

Zoran Panović (*Glavni urednik dnevnog lista “Danas”, Beograd*):

Žao mi je, ali se ne slažem s ovim što je rekao moj prijatelj. (...) Mi smo se u medijima bavili analizom sukoba. I mislim da je mit da je loša ekonomska situacija razlog što izgradnja mira ne ide dobro. Mislim da je to iluzija. U bivšoj Jugoslaviji, socijalističkoj konfederaciji, osim u seoskim područjima, životni standard je bio prilično visok. A postojali su sukobi oko pljački u privredi i jedna lokalna vlast je optuživala drugu za krađu novca. Ne smemo pasti u tu zamku i misliti da bismo se međusobno slagali da svi imamo novca.

Narcis Mišanović: Što se tiče Njemačke, mnoge stvari odobravam, ali jedna stvar mi smeta. U “Topografiji terora”, saznao sam da su ljudi koji su bili tehnički obrazovani u nacističkom režimu puštani. Smatram da je to čudno. U našem društvu, radimo na ratnim zločinima, jer smo na to prisiljeni od strane međunarodne zajednice, a mnogi ratni zločinci moraju biti pozvani na odgovornost. U tome smo napravili neke pomake. Što se tiče Njemačke, mislim da Njemačka nije počela sa suočavanjem s prošlošću odmah, već se prvo okrenula ekonomiji. Ne znam da li je to dobro ili loše. (...) Stekao sam utisak da ni u Njemačkoj nije sve funkcionisalo na način na kako je trebalo, i da i mi moramo da učimo iz vaših grešaka. Mi dobro napredujemo, iako je taj napredak spor.

Martina Fischer: Što se tiče uloge ekonomije, barem možemo da sumiramo da je, u odnosu na region Balkana danas, Nemačka posle II svjetskog rata bila u povoljnijoj situaciji, zbog Maršalovog plana. Ipak, trebalo da je da prođe mnogo vremena dok društvo masovnije nije postalo spremno za suočavanje s prošlošću.

2.4. Motivacija ratnih veterana za izgradnju mira i utisci studijskog putovanja

Avdija Banda

predsjednik Jedinствene organizacije boraca Brčko Distrikta, BiH

Moja lična motivacija je da podržim integraciju ratnih veterana u društvo. Ovaj rat je ostavio mnoge ljude u nevjerovatno teškim situacijama i vidjeli smo potrebu da oformimo organizaciju veterana kako bismo popravili njihovu situaciju. Ja sam bio jedan od pokretača organizacije veterana u BiH, koja je takođe član Svjetske Federacije Veterana. Pitanje ratnih veterana je bilo povezano sa statusnim pitanjima u okrugu Brčko 2003. i 2004. Kada je zakon o dodatnim pravima osoba sa invaliditetom bio donesen u Brčkom, vjerovao sam da je ovo bilo korisno. Nakon toga sam radio ka tome da podržim integraciju i psihofizičku rehabilitaciju ratnih veterana kroz sport. Oformili smo odbojkaški klub koji igra protiv timova iz Slovenije, Hrvatske, Srbije i Mađarske. Ali, nedostajala mi je povezanost sa ratnim veteranima na regionalnom nivou. To je bilo veoma sporadično kroz sport. Ali u ovoj grupi sam pronašao organizovan način za razmjenu dijaloga i postajanje svjesnima o tragediji rata. Želim da podignem svijest o ovome. Mnogo toga je postignuto kroz ovaj rad, ali nam nije bilo lako.

Suočili smo se sa raznim preprekama, ometanjima, pa čak i provokacijama kada smo počeli. Istovremeno, ljudi koji su preispitivali to što radimo su nas poštovali što pokušavamo da izgradimo bolju budućnost. Mislim da je moj zadatak i dužnost prema budućim generacijama da nastavimo na ovom putu. Politička klima u BiH je nepovoljna ka ovakvom radu. Oni na vlasti pokušavaju da održe nacionalne tenzije kako bi lako mogli da manipulišu etničkim grupama. Ali, klima u društvu je drugačija. Živeći u multietničkom društvu u Brčkom, mogu da kažem da visok procenat (vjerujem oko 80 posto) građana gledaju pozitivno na naše aktivnosti, i – vjerujem – takođe u cijeloj BiH.

Moji utisci stečeni u Berlinu su veoma teški i bolni.

Znao sam dosta toga o ovoj prošlosti. Ali, potpuno je druga stvar kada ti ustvari odeš tamo i vidiš slike i dokumenta, originale onoga što se dogodilo u dalekoj prošlosti. Za mene je to bolno jer na početku rata 1992., kada sam bio civil, proveo sam vrijeme u logoru Batković. Tek poslije toga sam se pridružio Armiji Bosne i Hercegovine. Razumio sam da je u Njemačkoj bio potreban veliki vremenski okvir prije nego što su ljudi počeli da pričaju o događajima iz prošlosti. Trebalo je od 1945. do 1970. dok ljudi nisu odlučili da uđu malo odlučnije u to što se desilo. To nije dugo za istoriju, ali je dugo za ljudski vijek. Možda će neke generacije da napuste scenu bez da zaista znaju šta se zaista desilo u BiH za vrijeme rata, a bio je to veoma prljav rat. Ali mislim da smo napravili veliki pomak. Ako uspijemo da se oslobodimo određenih političkih grupa i njihovih vođa koji neprekidno podižu tenziju, društvo BiH će krenuti naprijed veoma brzo. Vidim naš rad kao napredak za čovječanstvo. Želim da pošaljem poruku da mi moramo da se suočimo sa prošlošću, i da priznamo neke zločine koji su bili počinjeni. Ako se ovo sjeme posije, i mi ga negujemo, brže ćemo se kretati naprijed. Jednog dana, kada ratni veterani dobiju šansu da pričaju o prošlosti, oni će obaviti dužnost ka budućim generacijama. Oni treba da znaju cijelu tragediju rata i da spriječe ponavljanje takvih događaja. Ja to radim da u budućnosti majka ne izgubi dijete na surov način, sestra ne izgubi brata, niti dijete oca. Posjeta Berlinu je učvrstila moju odluku. Nastavićemo da radimo na ovom projektu koji se bazira na visokom nivou tolerancije i motivacije. Tokom ove razmjene iskustava, čuli smo mnoštvo priča koje su bolne i teške. Ali mogu da kažem da su dobra prijateljstva uspostavljena. Ova grupa ima sposobnost i snagu da ide naprijed. Hvala.

Poslije Dejtona i rata, radio sam u upravi distrikta Brčko, posebnoj regiji u BiH. 2000. kada je vlada Brčkog uspostavljena, prvi gradonačelnik je bio Srbin i član Vojske Republike Srpske, dok sam ja bio komandir na drugoj strani. Ovaj gradonačelnik je došao u moje selo, prošao je granicu i rekao sam mu: „Dobrodošao gradonačelniče“, i bili smo sretni što se vidimo i što smo pronašli zajedničku nit. Nakon toga, ja sam bio njegova desna ruka u nastojanju da se riješe izazovi u vezi restitucije imovine ljudima koji su bili protjerani. Radili smo na ovome zajedno sa Avdijom, Mirkom i članovima grupe ratnih veterana. Oformili smo zajedničke projekte u distriktu Brčko koji obuhvataju cjelokupno stanovništvo. Ovo je bilo jedno od prvih iskustava suradnje sa vladom. Kasnije, zajedno sa CNA, posjetili smo sva mjesta rata i odali počast svim žrtvama

u Brčkom. Ovo je bilo uspješno i veoma važno. Zajedno sa političarima u Brčkom, pronašli smo kompromis da osim ranije podignutog spomenika borcima Vojske RS, podignemo spomenik borcima Hrvatskog Vijeća Obrane i Armije BiH. Isprva smo mislili da će biti uništen i vandalizovan, ali je još uvijek tamo i jedan je od pozitivnih primjera u BiH. Ovo me je mnogo motivisalo. Naš cilj je da pokušamo da izgradimo mir i da se sjećamo bliske prošlosti, ali da takođe ne zaboravimo ni vrijeme poslije 1945. Mislim da je vrijeme da ljudi počnu da pričaju o ovome i da se kreću ka pomirenju. Mislim da oni koji su odgovorni za zločine treba da odgovaraju. Ostali treba da žive u miru zajedno, sa različitim etničkim grupama. To je moja vizija, ka čemu ide sav moj trud, to je moja dužnost prema mojoj djeci.

Dolazim iz Prnjavora u Republici Srpskoj. U Prnjavoru nije bilo rata, ali smo učestvovali u ratu na drugim teritorijama, u odbrani naše zemlje. Pridružili smo se bili ratištima, ne samo u BiH već i u dijelovima Hrvatske. Ono što me je motivisalo da se priključim organizaciji za izgradnju mira: upoznao sam tamo mnogo ljudi koji su mi sada dobri prijatelji.(...) Nemam problem sa borcima sa drugih strana i iz drugih etničkih grupa. Ja sam oformljena ličnost i imam visoku funkciju u lokalnoj samoupravi Prnjavora, u organizaciji ratnih veterana, kao i u vojsci. Veliki dio boraca me uvažava, jer mi vjeruju. Često razgovaram sa bivšim borcima i pokušavam da im objasnim šta mi radimo, obilazeći mjesta stradanja i spomenike. Planiram da posjetim Srebrenicu, zajedno sa Muhamedom i Đokom. (...) Mislim da nećemo imati problema, ali nikad se ne zna. To što radim, radim za mladu generaciju. Jedan od mojih sinova je rođen za vrijeme rata, sada je uspješan student građevine, a mlađi sin je u osnovnoj školi. Ne želim da se oni suoče sa istim problemima. Ne govorim često o svojim iskustvima, o tome šta mi se dogodilo tokom rata, možda jer ne znam da li bi me razumjeli.

Da li bi mislili da sam čudovište ili ubica, što ja nisam? Možda bi željeli da čuju objašnjenje onoga što se desilo i zašto se desilo. Čak ni dan danas ne znam zašto se to desilo. Za mene je država bila neupitna.(...) Ovaj rat je uništio mnoga prijateljstva. Dio svoje mladosti sam proveo u Zagrebu, ali tamo nisam bio nakon rata. Plašim se da će me neko pitati: „Gdje si bio? Šta si radio?“ Ne mogu da se vratim u Zagreb. Kada mi ugledaju lice znače da sam bio ratnik, i ne znam kako bih se onda osjećao. Radio sam u ogromnoj firmi i gradilištu. Građevinski sam inženjer i radio sam na nuklearnoj elektrani u Krškome, Sloveniji, na Poljudu stadionu u Splitu, i na izgradnji zgrade Hrvatske Televizije u Zagrebu. Mi inženjeri imamo posebnu povezanost sa našim zgradama. Nisam vidio ni jednu od tih zgrada više od 20 godina. Jednom ću otići i sve ih vidjeti, šta god se desilo. (...) Prvi sam organizovao onaj sastanak u Prnjavoru. To će biti pilot projekat. Ako bude uspješan, biće mi lakše da odem u Zagreb. I želim prije ili kasnije da organizujem posjetu Hrvatskoj, Zagrebu. Stvarno bih želio da vidim kako bi to bilo. CNA i to što mi radimo sa njima je prilika da ljudi vide šta drugi ljudi misle.

Bio sam maloljetni borac u ratu. Moja prva motivacija nakon rata je bila da započnem proces pomirenja jer nisam bio u stanju da mrzim i optimista sam. Također, mislim da sa pravom motivacijom i pristupom možemo da izbjegnemo konflikte, ne samo na našim teritorijama već po cijelom svijetu. Ne želim da pričam o uzrocima rata jer sam bio premlad. Želio sam da studiram pravo u Zagrebu, ali je onda počeo rat i ostao sam u BiH. Nakon godinu dana, rat je počeo i tamo. Daniel je spomenuo u njegovoj prezentaciji da postoje ljudi koji su nesvjesni graditelji mira. Možda sam i ja jedan od njih. Imao sam 21 godinu kada je bio potpisan Dejtonski sporazum i iskusio sam tri godine rata. Izgubio sam desnu nogu i prošao kroz period rehabilitacije. Otišao sam u Brčko i pokušao da uspostavim kontakt sa ljudima tamo, bez da sam bio svjestan da sam vjerovatno preduzimao prve korake ka miru.

Shvatio sam da su neki ljudi nesvjesni graditelji mira. U mom selu, na primjer, kada ljudi žele da kupe jeftiniji proizvod, odu kod srpskih seljaka, pričaju sa njima i kupe

ga tamo. A prije toga su insistirali da ne treba da postoji niti kontakt niti mir. A šta ustvari rade je baš to: grade mir bez da to primjećuju. Još jedan primjer suživota je kada ljudi sreću bivše neprijatelje na poslu. Ljudi, kada razgovaraju o normalnom životu, porodicama itd(...), shvataju da su bili neprijatelji, ali će možda naći načina da se pomire jedni sa drugima. Možda postoje i ljudi koji to ne žele. Ali ja ne želim da me oni spriječavaju na mom putu. U mom udruženju, neki ljudi su me pitali: „Kako da objasnim svom djetetu da idem u Srbiju?“ Ta ista osoba ima deset prijatelja Srba sa kojima radi.

Kada sam postao Predsjednik Udruženja veterana sa invaliditetom 2003., sreli smo se sa predstavnicima veterana sve tri strane i razgovarali o onom što bismo mogli da učinimo. 2007. smo upoznali CNA. Radimo ove aktivnosti već pet godina. Možda smo bili pioniri. Želim da odam počast svima njima. I želim da ova grupa naraste do preko 1,000 članova i da se proširi na dvije ili tri ili čak pet zemalja, kako bi ljudi mogli da žive normalan život i ne razmišljaju o tome ko je Srbin, Hrvat ili Bošnjak.

Želim da zahvalim svim ljudima iz CNA i domaćinima iz Njemačke koji podržavaju ovaj rad. Juče sam u podzemnoj željeznici pomislio, ako bih morao ponovo da to izaberem, imao bih poteškoća da sastavim takav tim. Svi smo izdržali rat i tragedije, i razumijemo se. Svi smo nosili uniforme. Možda oni koji to nisu iskusili ne razumiju. Mi imamo snagu da izgradimo nešto bolje za buduće naraštaje. Gospodin Daniel je spomenuo potrebu da se spriječi da nam se ovo ponovo desi, našoj djeci, i bilo gdje drugo. Mi možemo da utičemo na naše

društvo. Nadam se da će nam popularnost rasti kako bi se veći broj ljudi uključio u naš rad. Uvijek nastojimo da postavimo realistične ciljeve. Otpočeli smo inicijativu da obilježimo još neobilježena mjesta stradanja, da se stavi tabla gdje su manjine bile žrtve. Postali smo prijatelji tokom ovog događaja. Jedan od naših ciljeva je da se organizuje posjeta Srebrenici. Sretan sam da uložim svoj trud u rad koji je CNA započeo, i nadam se da će što više ljudi poći mojim stopama.

Novica Kostić

predsjednik, Udruženje "Veterani za mir", Vlasotince

Dolazim iz Srbije, koja je bila umešana u ratove koje ne priznaje, zemlje koja zvanično priznaje 400,000 veterana dok statistike broje približno 700,000 ljudi sa ratnim iskustvom. Učestvovao sam u ratu u Hrvatskoj kada je tek izbio 1991. Srećom, bio sam ranjen i nemam dugačak ratni dosije. Ali proveo sam dugo vremena na rehabilitaciji i video sam mnogo omladine koja je bila u ratu i napustila ga teško ranjena, bez delova tela. To me je nateralo da razmišljam o smislu svega toga. Želim da otkrijem zašto su ljudi koji govore isti jezik naneli jedni drugima toliko nasilja. Ne mogu da razumem da bi neko mogao da muči i nanese bol nekom drugom, da postoji toliko govora mržnje i mržnje između nacija. Želim da ratni veterani u Srbiji prihvate svoju ličnu odgovornost i suoče se sa prošlošću, i da preispitaju retoriku prema kojoj smo

bili žrtve i primorani da učestvujemo u ratu. Svi smo mi imali priliku da odbijemo rat i poziv na mobilizaciju u Srbiji. Želeo sam da započnem neku aktivnost i imao sam sreće da upoznam CNA. 2002, polako sam počeo da učestvujem i pratim rad ove grupe, i sada sam stalan gost u Bosni i Srbiji. Skoro smo imali dobre rezultate jer je srpska televizija prenela emisiju u kojoj sam učestvovao, kao i osoba iz Sarajeva i još jedna iz Zagreba. Reakcije na emisiju su bile ogromne, nešto se pokrenulo. Bilo je takođe i dosta negativnih reakcija u javnosti i medijima, ali je bar bilo reakcija.(...) Mislim da mediji takođe treba da se suoče sa odgovornošću za to šta su uradili pre i za vreme rata. Moja motivacija je ista kao i kod ostalih: da se postaramo da se takav rat ne desi ponovo i da sprečimo sledeću generaciju da tako pati.

Ibrahim Topčić

Predsjednik, Udruženje boraca "Goranovi", Gornji Vakuf/Uskoplje

Svi smo mi imali naša iskustva u ratu i svima nam je laknulo kada je bio potpisan Dejtonski sporazum. Niko nije želio da se ovaj rat nastavi. To je razlog zbog koga smo mi ovdje u ovoj inicijativi za mir i izgradnju povjerenja. Kao zrela osoba, prihvatim da moraš da garantuješ da tvoja djeca neće da iskuse da ih neko gurne u rat i odgovornost da izgradiš bolji svijet. Moj grad, Gornji Vakuf/Uskoplje je sličan Berlinu. Nema zid, ali je podijeljen između Hrvata i Bosanaca, i mi građani živimo jedni pored drugih ali nemamo nikakav kontakt. Naša djeca idu u istu školu, ali ne u iste razrede.

Postoji jedna učionica za Hrvatsku i jedna za Bosansku djecu. Ne koriste čak ni isti ulaz. Ovo me motivira da se bavim izgradnjom povjerenja.

Želim da dodam da je udruženje ratnih veterana, koje igra odbojku, prvi put organizovalo utakmicu sa članovima Hrvatskih ratnih veterana iz Splita. Bilo je šest hrvatskih i bosanskih klubova. Pomogao sam i da se to finansira. I nadam se da ću organizovati ovo opet sljedeće godine i napraviti događaj još većim, jer je naša sretna atmosfera iznenadila gledaoce. A ovo može biti korak ka rušenju ovog nevidljivog zida.

Narcis Mišanović

Predsjednik, Organizacija demobilisanih boraca odbrambeno-oslobodilačkog rata općine Novi Grad, Sarajevo

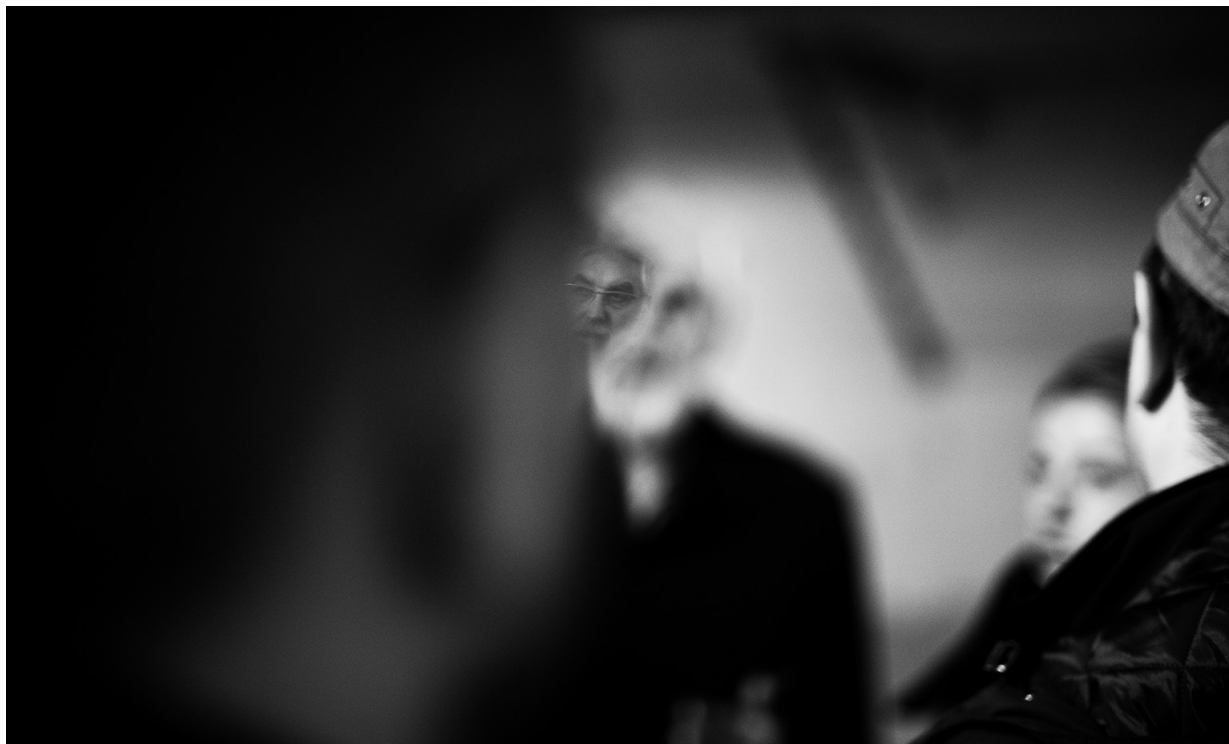
Adnan me je kontaktirao kroz moje lokalno udruženje. Neko me je nazvao i rekao: „Imamo posao za tebe, neko će te pozvati. Okupljaju srpske i bosanske ratne veterane zbog dijaloga.“ Spakovao sam stvari i kolege su me zagrlile kao da sam odlazio u rat. Otputovao sam na Jahorinu gdje sam upoznao neke od ljudi koji su sada ovdje sa mnom. Ispričali su mi njihove priče i kada sam ih čuo, shvatio sam da imamo slične poglede, da nismo psi rata nego da nam je rat došao na vrata i kroz pragove u Prnjavor, u Sarajevo i na druga

mjesta. Svako od nas je morao da brani svoj dom, i to je časno. Moja dužnost kao muškarca je da branim svoju kuću. Neke specijalne jedinice iz Niša su došle i uzele mi kuću, i istjerale nas iz mjesta gdje sam rođen i odakle mi je porodica. Rekli su da 'oslobađaju' ove teritorije. Težak je momenat kada si izjuren iz svog doma. Ili ćeš biti ubijen ili se braniš, i normalna je ljudska reakcija da se braniš.(...) Ispričao sam ovu priču grupi i slušali su me. Tada sam shvatio da su oni slični ljudi sa sličnim iskustvima, i da poštuju to što sam rekao. Najgore što

može da se desi je da ljudi kažu: „Ne, to nije istina, lažeš.“ Koncept koji je CNA pripremio za nas je bio visokog kvaliteta. Vratio sam se sa tog puta kao graditelj mira. I rekao sam drugim ljudima o ovome(...). Od tog momenta, promijenio sam se kao osoba. Nikad nisam mrzio ljude. Gledam ih kao pojedince, bilo da su dobri ili loši.

Patriotizam je tema o kojoj ratni profiteri i oni koji su popločali put ka ovome govore. Insistiraju na tome da je država najvažnija i siju još mržnje. Ovaj tim je dobar, možemo zajedno da se borimo protiv ovih percepcija, i možemo to da radimo sami. Ponekad krivim Evropu. Mi smo u susjedstvu Evrope. Mislim da je njihova odgovornost da pomognu ljudima da shvate da bi bilo fatalno pomisliti na nove ratove. Niko ne bi ikada trebao da izgubi porodicu, kao što sam ja, i niko ne bi trebao da bude primoran da bude izbjeglica, da bude gladan i žedan, i da izgubi sopstveno djetinjstvo. To je razlog zbog

kojeg sam se priključio grupi. Ovo je grupa otpora jer je trenutna politika na snazi veoma opasna. Kada slušaš političare, imaš osjećaj da ljudi svaki dan žele da ubiju jedni druge. Bilo je nekih problema u Republici Srpskoj. Jedan strani novinar me je pitao da li bih bio spreman da uzmem pušku i ponovo ratujem, i pitao sam: „O čemu pričate? Pustite političare da pričaju među sobom i to je to. Kada pogledam kroz prozor vidim samo normalne ljude koji jedino žele da žive svoje živote.“ Nažalost, nemamo mnogo mjesta u medijima. Učestvovao sam u dva filma koji su imali mnogo problema da se emituju. Država i mediji ne žele da izgube svoje vodeće pozicije i državni mediji su pod kontrolom političara. Stvorili su državu i žele da to tako ostane. Njima je lako da uvijek spadnu na rat i patriotizam. I nadam se da ćemo svi biti u mogućnosti da se borimo protiv ovoga zajedno sa našom organizacijom.

Komentari i diskusija:

Martina Fischer: Mnogi od vas su rekli da radite ovaj posao za vašu decu i nadolazeće generacije. Ibrahim je spomenuo odvojen obrazovni sistem u Bosni i katastrofalan primer sistema 'dve škole pod jednim krovom' gde djeca ulaze sa različitih strana i nemaju kontakt jedni sa drugima. Ovo je oformljeno nakon rata i potpomognuto je od strane međunarodnih organizacija. Bilo je zamišljeno kao privremeni sistem tranzicije u Bosni. Ali, na kraju izgleda da je doprineo podeli. Sve je podeljeno prema etnopolitičkim linijama i obrazovni sistem to podržava. Ibrahim je takođe spomenuo značaj obrazovanja i senzibilizacije novih generacija za alternativu. Da li vidite bilo kakvu mogućnost povezivanja sa učiteljima? Da li biste ikako mogli reći đacima to što ste nama ovde rekli, ili je to skroz nemoguće?

I dozvolite mi da vam postavim drugo pitanje: To što je grupa predstavila zvuči veoma ubedljivo, ali pitanje koje mi se javlja jeste: da li je vaša saradnja harmonična? Ako planirate da posetite mesto stradanja, da li takođe postoje suprotna mišljenja ili stvari sa kojima imate poteškoća? Kako donosite odluku?

Eckhard Volkmann (BMZ): Želim da produžim pitanje na temu saradnje sa učiteljima na civilno društvo uopšte. Da li možete da uključite žene? Da li možete da uključite i ljude koji se nisu borili, kako dosežete do njih, da li je to moguće ili ne?

Ibrahim Topčić: U mom gradu, profesor Jasminka Drino-Kirilic vodi omladinski centar i jedan je heroj koji se bori protiv diskriminacije u školama. Moj bivši nastavnik geografije je suprotan primjer. On brani pravo na odvojenost u školi, što je za mene teško da prihvatim. Ranije, dok sam išao u školu, nisam osjetio da je on imao ovakav pogled. Nisam ga mrzio, niti je on mrzio nas. Činjenica da nas je pola bilo Hrvata i pola Bošnjaka nije predstavljala problem. Situacija u Mostaru je slična. Postoji komisija koja ide ka tome da se zakonom zabrani ova vrsta škola. To ide sporo, ali mislim da ima napretka i da ćemo uskoro da se otarasimo ove vrste aparthejd škola.

Nenad Vukosavljević: Mislim da je odvojenost u BiH rezultat nepoverenja i institucionalizovanog straha. Ne možemo da premostimo jaz jednostavno razvijajući alternativne programe za dijalog. Možemo da radimo sa pojedincima, ali će institucionalno stvari ostati nepromenjene. To je veoma spor proces. Ono što održava ovakvo stanje jesu nepoverenje i strah. Na neki način je to zatvoreni krug koji, da bi se razbio, zahtjeva različite akcije na različitim poljima.

Narcis Mišanović: Ovi problemi postoje zbog Dejtonskog sporazuma, koji nas je stavio u ludačku košulju. Moramo da projenimo zakon i ustav. Ništa nije riješeno ovim ustavom. Počnemo da pričamo, ali ne nalazimo zaključak. Problem u našoj zemlji je taj da je odgovornost podjeljena (između previše političkih i administrativnih tijela) i ne znaš ko je odgovoran za šta. To je jedan od problema koji bismo trebali da riješimo.

Nedžad Horozović: Želio bih da odgovorim na Martinino pitanje. U ovoj grupi često imamo različita tumačenja prošlosti. Možemo da pričamo o nekim tačkama, a o drugim još ne možemo. Postoje druge veze među nama, kroz lične priče, dijeljenje iskustava, prihvatanje drugih pogleda na patnju. Stvorili smo osnovu povjerenja (...) Ona nam omogućava da dođemo do teških odluka. Tako da čak i kad pravimo kompromise, svjesni smo da postoje stvari na kojima još možemo da radimo. O nekim stvarima se slažemo, o nekim ne. Ali proces, cilj je to što nas osposobljava da idemo kroz ovo.

Đoko Pupčević (Bosanski Šamac, BiH): Mi, ljudi iz ovih regiona, želimo da vratimo život u normalu. Treba da pratimo Isusa Hrista koji je rekao na krstu: "Ljudski je praštati." Ako je on oprostio lopovu pored sebe i poveo ga u raj, mi moramo da idemo ovim putem, da ne mrzimo nikoga, jer smo svi ljudi. Svi imamo iste navike, iste potrebe, ista osjećanja, svi imamo porodice, i ovo radimo zbog njih.(...) Mi ovo radimo za bolje sutra, u našem društvu, državi i regionima.

Amer Delić (*CNA Sarajevo*): Želio bih da se osvrnem na prvo pitanje. (...) Način na koji grupa funkcionira je baziran na stanju povjerenja koje smo stvorili među nama. U našem regionu, tuđa žrtva i patnja druge strane je tabu. Nikoga nije briga za vojnika, i mnogi ljudi misle da on zaslužuje to što mu se desilo. Ali mi smo razvili drugačiji pristup priznavajući i odajući poštu i žrtvama druge strane, stavljajući se u cipele onih drugih. Na ovaj način, stvorili smo povjerenje, otvorili smo se jedni prema drugima i uspostavili smo prijateljstva. (...) Ponekad moraš da progutaš svoj strah i vidiš kako će stvari biti prihvaćene u tvom društvu.

Sonja Nakad (*saradnica Berghof fondacije: Mirovno Obrazovanje*): Kada slušam vaše priče, vidim koliko su ratovi svuda slični, u vašoj zemlji i u mojoj, Libanu. Uvek ima puno žrtava. Ponekad, ljudi koji su viđeni kao agresori su u stvari i sami žrtve. Da odgovorim na pitanje o uključivanju drugih ljudi, uz bivše borce. U Libanu, nakon što se rat završio 1990., imali smo problem da nismo imali zajedničku istoriju. Nemamo knjigu koja govori o tome šta se desilo tokom rata jer ljudi ne znaju šta se desilo. Primetili smo da, zbog tenzija u našoj zemlji, mlade generacije su na žalost sve spremnije da ponovo idu u rat (...). Tako da smo dobili ideju da dovedemo bivše borce da razgovaraju sa njima. Bilo je jako teško da nađemo nekoga ko je imao hrabrosti kao vi da kaže: "Da, ja sam bio ratnik, učestvovao sam u ratu i ne želim da to uradim ponovo." Pronašli smo grupu ljudi koji su bili spremni da pričaju. Neki od njih nisu želeli da pokažu lica niti da daju svoja imena. Dovedi smo srednjoškolce (...) koji su ih intervjuisali. Snimali smo intervjuje. Većina bivših boraca su otpočeli veoma entuzijastično, prepričavali su šta su radili u ratu i na kraju videa su plakali. Jedan od njih je rekao: "Znate, imam decu vašeg uzrasta i nikada im nisam rekao ove stvari jer žalim zbog njih. Ne mogu da kažem svom detetu da sam ubio ljude. I sada ako me pitate zašto sam ubio te ljude, ne znam. Imao sam 16 godina i kao i vi – bio sam uzbuđen. Ali nikada ne govorim ove stvari svojoj porodici jer se veoma stidim onoga što sam uradio." (...) Pred kraj dokumenovanja, studenti su rekli, sada znamo da priča od strane medija, da je rat dobar i da treba da budemo ponosni zbog njega, nije istina. Samo sam želela da podelim ovo iskustvo sa vama.

Anja Petz (*Bildungs- und Begegnungstaette Kurve Wustrow*): Veoma je potresno za mene da slušam vaša iskustva. Gledajući na rat u Nemačkoj, ja sam treća generacija, moji roditelji su bili mala deca, i rođeni su u poslednjim godinama Drugog svetskog rata. Pitam se kakvu bi im razliku učinilo, i meni, da su moje dede imale hrabrost koju vi imate. (...) Koliko ja znam, u godinama nakon rata, i još uvek danas, često postoji osećaj tabua. Tako da se stvarno divim i poštujem vašu hrabrost da razgovarate jedni sa drugima i idete zajedno na razna mesta. Govoreći kao projektni partner CNA, sećam se da, kada je iskrsla ideja da je pristup veterana veoma važan, nije mi bilo jasno gde sve to vodi. Činjenica da mi sada sedimo ovde zajedno ovako u krugu nekako doseže blizu naših vrlo hrabrih snova. (...) Ono šta smo oduvek vrednovali jeste da CNA ne izbegava tabue i osetljiva pitanja. Važna stvar je da se otvorimo i pričamo o tome. Ovo me veoma impresionira.

Natascha Zupan: Mislim da je Nemačka pravi primer činjenice da ne postoji pravi način suočavanja s prošlošću. Postoji mnogo različitih načina. U Nemačkoj se još uvek borimo sa mnogim stvarima. Pojavljuju se u javnoj sferi i suočeni ste sa njima u privatnom prostoru (...) Imati razmene ove vrste između ljudi različitih generacija bi verovatno otvorilo oči ljudima u vezi različitih dinamika (...) Hvala vam puno što ste podelili vaša iskustva. Prisustvovala sam jednoj od prvih javnih tribina CNA i ratnih veterana u Vlasotincu. To je bilo jedno od najimpresivnijih iskustava koje sam ikada imala. Slušati vas nakon deset godina (...) je sjajno. Želim vam svima najbolje na svakom koraku koji napravite na nesavršenom putu suočavanja sa prošlošću u Bosni.

Adnan Hasanbegović: Želim da se nadovežem na temu o kojoj je Ibrahim govorio: odvojene škole i javno raspoloženje u Bosni, i zašto mislim da je to što radimo vrlo važno (...). Izuzetno je teško prevazići ove političke podjele jer su ucrtane krvlju. Mnogi ljudi su umrli zarad političkih ideja i ciljeva. Mi pokušavamo da pronađemo stav koji bi smirio stvari, koji ne guši (...) identitete, već omogućava miran suživot. Preduzimamo korake bazirane na ličnim iskustvima,

saosjećanju, i suočavanju sa ličnom odgovornošću. Mi, veterani koji smo učestvovali u ovom ratu, preuzimamo odgovornost za radnje koje su se dogodile. To ohrabruje rješavanje problema segregacije. Normalno je da postoji razdvojenost kada su stotine ljudi ubijene. (...) Govorimo o stvarima koje nisu jednostavne. Mislim da ima nade jer otvaramo put ka priznanju zločina (...). Moramo da se nosimo sa različitim narativima i pomirimo ih. Pitanje je – da li ćemo imati samo jednu istoriju? U velikoj sam dilemi u vezi sa tim. Mislim da (radije) idemo ka suživotu ovih priča. Nadam se da će ovo (...) biti podstrek kolektivnoj potrazi za pravednijim društvom, u Bosni i na regionalnom nivou.

Nenad Vukosavljević: Želeo bih da dodam da je takođe jako važno deliti iskustva sa ljudima izvan regiona. Mislim da je to globalna odgovornost. Ovaj sastanak danas je za mene bio inspirativan, slušajući vaše reakcije, način na koji vidite stvari, šta primećujete, i kako se to prelama kroz prizmu vaših iskustava. Primili smo toliko podrške i dobili toliko znanja, naročito iz Nemačke i od ljudi koji se nekako osećaju dužnim da prenesu iskustva koja su bila sakupljena ovde. Ovo je bila divna prilika i nadam se da možemo da nastavimo da doprinosimo tome. Veoma sam zahvalan Saveznom

Ministarstvu Nemačke za Ekonomsku Saradnju i Razvoj koje je ovo omogućilo i imalo razumevanja za ovaj poduhvat.

Eckhard Volkman: Došao sam ovde sa mnogo pitanja zbog sopstvene prošlosti. Daleko je od toga što vi znate o Nemačkoj i iz vaših sopstvenih priča. Ali i ja isto imam sukobljenu istoriju. (...) I moje društvo se sa njom suočava na samo par načina. A jako je važno da imamo prilike, kao što je Natascha rekla, da vidimo ljude koji imaju hrabrost sa se suočavaju sa mnogo težim problemima. Jako je važno razviti perspektive načina na koji da se suočimo sa ovom globalnom odgovornošću. I mislim da je ovo veoma jak argument za nas da nastavimo da podržavamo ovo. Želim da uputim ovo i ka Kurve Wustrow, jer i sa vama nameravamo da nastavimo saradnju.

Daniel Gaede: Mislim da je ovaj dan bio divan primer slušanja i staranja jedni o drugima. Takođe mislim, a ovo nije do sada spomenuto, da isto tako postoji i jedna specijalna vrsta humora u ovoj grupi. To takođe pomaže da se ponekad održi mala distanca i sprečava da se sve shvata mrtvo ozbiljno. Hvala puno.

2.5. Rezime i dalje perspektive za rad bivših boraca za rad

Martina Fischer:

Iz sopstvenog iskustva i gledajući nazad na proces suočavanja sa prošlošću u Zapadnoj Nemačkoj, mogu da kažem da je ovaj proces bio obeležen veoma sporom dinamikom. Raznim vođama nacističkog režima je bilo suđeno od strane Specijalnog suda u Nurembergu (Međunarodno vojnog suda u Nirnbergu) 1946. Bilo je inicijativa za lustraciju u javnim institucijama. Ali sve ovo nije imalo neposredan uticaj i nije poboljšalo proces suočavanja s prošlošću u širem društvu. Kultura poricanja je trajala u bitnim delovima politike i društva do 1970-ih. Preokret u diskursu se desio pod uticajem Eichmann suđenja u Izraelu koje je imalo za cilj krivično gonjenje onih koji su osmislili Holokaust, a posle su bila važna suđenja za Auschwitz, koja su bila praćena objektivnim i informativnim medijskim pokrivenjem. Ovi događaji, zajedno sa zvaničnim izvinjenjima, su doprineli društvenom dijalogu o prošlosti i pomirenju između Nemačke i Izraela, i Poljske. Štaviše, studentski pokret 1968/69 je napao kulturu ćutnje i poricanja. I konačno, emitovanje TV serije 'Holokaust' – ilustrujući holokaust kroz prikaz sudbina porodica – je napravila proboj. Prvi put se tema Holokausta proširila u dnevne sobe. Ovaj period je takođe bio obeležen smenom generacija. Tek su u 1980-im Drugi svetski rat, Holokaust i NS (nacistički) period postali stalan deo školskog programa. U to vreme su kritični istoričari prodrali društvo, dajući glas žrtvama i ohrabrujući ih da ispričaju svoje priče i ponovo ispišu istoriju iz njihovih perspektiva.

Pa, koje bi lekcije i iskustva iz Nemačkog konteksta mogle da budu relevantne za mirovni rad u Bosni? Želim da istaknem tri aspekta:

1. Suočavanje sa prošlošću zahteva vreme, i izloženo je mnogim preprekama, čak i pod veoma povoljnim okvirnim uslovima kao što je vojni poraz i – nakon nekog vremena – manje-više sveopšta saglasnost po pitanju ko je tačno bio žrtva a ko zločinac. Čak i u nemačkom kontekstu je bilo potrebno oko 40 godina da dođe do jedne tako otvorene debate, i bilo je toliko puno prepreka i suprotstavljenih snaga, i u politici i društvima. Za prevazilaženje kulture poricanja i promenu obrasca

selektivnog sećanja su potrebne decenije u okruženju gde se u pitanju masovna kršenja ljudskih prava i zločini protiv čovečnosti.

2. Ovdašnji razvoj je takođe praćen ozbiljnim smetnjama: iako su Drugi svetski rat, Nacizam i Holokaust naširoko i kritično raspravljani u skupštinama, medijima, školama itd., rasistički stavovi još uvek opstaju i mogu da se uoče na svim društvenim nivoima, kako je pokazao stručni izveštaj naručen od strane nemačke vlade. Čak, neonacističke aktivnosti još uvek traju i osvrćemo se na seriju zločina mržnje koji su bili počinjeni protiv imigranata.¹ Veoma mi je žao da kažem da u Nemačkoj ljudi još uvek rizikuju da budu ubijeni samo zbog svog ne-nemačkog porekla ili boje kože. Pada mi na pamet to da je sociolog i filozof Theodor W. Adorno rekao da oni koji tvrde da je Auschwitz 'bio' fenomen prošlosti greše: on je bio zabrinut da Auschwitz 'jeste' i uvek ostaje. Tako da je insistirao da bi suočavanje sa Holokaustom trebalo da bude konstantan i centralni element obrazovanja, i da bi svaka nova generacija trebala da uči o uslovima pod kojima se ljudsko biće transformiše u neljudsku osobu.

3. S' obzirom na to što Adnan rekao o grupama veterana da se plaše kako će društvo reagovati i da su mnogi ljudi bili protiv ovih aktivnosti, želela bih da dodam da smo u Nemačkoj imali veoma slično iskustvo. Oni koji su radili na ovom polju pre nekoliko decenija su morali da se suoče sa mnoštvom negativnih reakcija. Za poboljšanje društvenog dijaloga i debatu

¹ Ekstremistička, ali ilegalna, "Nacionalna demokratska partija" (NPD) ima sedište u nekoliko lokalnih skupština kao i u dve Länder skupštine sa 5.6 and 6 posto glasova. Novonastajuće desničarsko narodno krill kao "Pro Nemačka" su formirane sa jakim anti-islamističkim tonom. Neformalne grupe koje podržavaju NPD, takozvane „Kameradschaften“, su sposobne da mobilizuju mlade za demonstracije ili koncerte istaknutih desničarskih grupa. U nekim ruralnim kao i urbanim oblastima, ljudima smatranim za imigrante je prečeno od strane lokalnih neo-Naci grupa. U Novembru 2011, ilegalna desničarska ekstremistička grupa "Nacionalno Socijalističko Podzemlje" (NSU) je uočena. Njeni članovi su ubili 9 građana sa migrantskom prošlošću i policajku. Manja umešanost Službi inteligencije je bila otkrivena i uloga državnih institucija ostaje da bude istražena od strane komisije Bundestag-a (M. Schroer-Hippel).

o prošlosti i promenu politike sećanja je potrebna hrabrost i posvećenost pojedinaca i ličnosti koje rizikuju da bi se suprotstavile dominantnom društvenom stavu, koje nas podsećaju na žrtve, koje traže od institucija i pojedinaca da preuzmu političku i ličnu odgovornost za zločine i kršenja ljudskih prava počinjene u prošlosti. U ovom kontekstu bih želeo da citiram reči iz govora Peter Steinbach-a, direktora Dokumentacionog Centra za Otpor, pre nekoliko dana. Obeležavajući 80. rođendan pisca i istoričara Saula Friedländer-a (koji je izgubio mnoge članove svoje porodice u Holokaustu i jedan je od glavnih pokretača društvenih debata o ovoj mračnoj strani istorije u Nemačkoj), Steinbach je rekao (ovo je moj prevod): „Pa, mislim da je specifičan način suočavanja sa prošlošću koji se odražava u nemačkoj istoriji. Ovaj način je veoma cenjen i prihvaćen u Južnoj Africi, Argentini, Latinskoj Americi. Ali ovo ne bi nikako trebalo da navede Nemce da se osećaju samodopadljivim, jer nije kolektivno postignuće doprinelo ovoj specifičnoj formi suočavanja sa prošlošću, već postignuće pojedinaca, osoba koje su skupile hrabrost i posvetile se da izazovu dominantni diskurs i celo društvo, i koji su vršili pritisak i nametnuli potrebu da ovo društvo treba da se suoči sa

svojom prošlošću.“²

Nadograđujući se na ovaj citat, želim na naglasim da, iako trenutani uspeh ne može da se očekuje, možete biti sigurni da vaša lična angažovanost i Bosni i Srbiji definitivno pravi razliku i ostavlja trag na duge staze, da utiče na dinamiku društava i da je važna za buduće generacije, bez obzira na to na koliko prepreka i poteškoća možda nailazite u sadašnjosti.

Konačno, želim da vam poželim inspirativnu završnu fazu puta. Veoma se nadam da ću vas opet videti u Berlinu, Bosni ili Srbiji. Hvala vam svima što ste učestvovali, sretno i zbogom od mene.

Nenad Vukosavljević:

Hvala svima što ste došli. Nadam se da vam je ovo bilo inspirativno i korisno. Radujem se sledećoj prilici da nastavimo razgovor o ovim temama.

² „Er hat die Ritualisierung der Erinnerung durchbrochen“ [„On je probio ritualizaciju sećanja“]. Peter Steinbach on-line na <http://www.dradio.de/dkultur/sendungen/thema/1889935/> (accessed 16 October 2012).

2.6. Lista učesnika

1) Učesnici iz regiona bivše Jugoslavije

Grupa bivših boraca:

Ivo **Anđelović** (Brčko, BiH)
Muhamed **Azabagić** (Tuzla, BiH)
Avdija **Banda** (Brčko, BiH)
Zerin **Džambić** (Tuzla, BiH)
Novica **Kostić** (Vlasotinca, Serbia)
Narcis **Mišanović** (Sarajevo, BiH)
Asim **Parlić** (Zavidovići, BiH)
Đoko **Pupčević** (Bosanski Šamac, BiH)
Ibrahim **Topčić** (Gornji Vakuf/Uskoplje, BiH)
Ljuban **Volaš** (Prnjavor, BiH)
Mirko **Zečević Tadić** (Brčko, BiH)

Centar za nenasilnu akciju (CNA):

Amer **Delić** (CNA, Sarajevo)
Adnan **Hasanbegović** (CNA, Sarajevo)
Nedžad **Horozović** (CNA, Sarajevo)
Nenad **Vukosavljević** (CNA, Beograd)

Podržavaoci i prijatelji CNA :

Maria **Glišić** (Heinrich Böll Stiftung, Beograd, Serbia)
Zoran **Panović** (Glavni urednik lista "Danas"; Belgrade, Serbia)
Faruk **Šehić** (Novinar, Bihać/Sarajevo, BiH)

2) Učesnici iz Nemačke

Martina **Fischer** (Berghof fondacija; Zamenica direktora za istraživanje konflikta)
Daniel **Gaede** (Buchenwald Memorial fondacija; Direktor obraovnog odeljenja)
Nastassja **Gotzler** (Berghof fondacija, studentkinja-asistentkinja)
Daina **Hues** (Robert Bosch Stiftung, Projektna direktorica)
Uli **Jäger** (Berghof fondacija; Direktor za Mirovno obrazovanje)
Izvor **Moralić** (Prevodilac; Borovac-Knabe & Partner Consult)
Sonja **Nakad** (Berghof fondacija; Mirovno obrazovanje)
Anja **Petz** (Bildungs- und Begegnungsstätte Kurve Wustrow)
Sandra **Pfahler** (Berghof fondacija, CEO)

Miriam **Schroer-Hippel** (mirovna istraživačica; jedna od organizatorki studijskog puta)
Elvira **Veselinović** (Prevodilac; Borovac-Knabe & Partner Consult)
Eckhard **Volkman** (Kancelarija Mir i sigurnost / Civilna mirovna služba, BMZ)
Hildegard **Weigert** (Institut für Auslandsbeziehungen-Zivik)
Markus **Weissert** (Berghof fondacija, PhD student)
Oliver **Wils** (Berghof fondacija; Direktor mirovne podrške)
Tilman **Wörtz** (Novinar; Zeitenspiegel - Peace Counts)
Natascha **Zupan** (Direktorka radne grupe za mir i razvoj, FriEnt)

3. Proučavanje spomenika Holokausta i totalitarnih režima

3.1. U poseti spomenicima i kulturnim formama sećanja

Studijska grupa iz Bosne i Hercegovine i Srbije je posetila Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope, Topografiju Terora, kao i spomenik 'Hohenschönhausen', bivši zatvor državne bezbednosti bivše Nemačke Demokratske Republike. Program sedmodnevnog puta je takođe obuhvatio razgovore sa civilnim društvom, inicijative za dokumentovanje lokalne i oralne istorije, kao i umetničke forme sećanja na proganjanje Jevrejskih stanovnika bivših Jevrejskih četvrti u Berlinu. Mnogi od spomenika su bili pokrenuti kao posledica građanske posvećenosti. Tokom cele posete, članovi grupe su pokrenuli mnoge teme za razgovor. Sledeća sekcija daje kratak pregled tema.¹

1 Za detaljnije informacije o mestima podledajte dokumentaciju : "Nasleđe Nacional-socijalizma. Kultura sećanja u Berlinu," sakupljeno od strane Ivane Franović, Nenada Vukosavljevića i Nedžada Horozovića, na www.nenasilje.org/publikacije/pdf/articles/The_Culture_of_Remembrance_in_Berlin.pdf.

Topografija terora: centar tajne državne Policije (Gestapo) i centar za planiranje Naci režima

Topografija Terora¹ je dokumentacioni i izložbeni centar koji se nalazi na temelju onoga što je nekada bio štab tajne državne policije (Gestapo), SS i kriminalne policije pod krovom Glavne kancelarije bezbednosti Rajha, pod vođstvom glave SS Heinrich Himmler-a do 1945. Aktivisti civilnog društva su vršili pritisak za stvaranje memorijalnog i dokumentacionog mesta u 1980-im, kada je to mesto bilo korišteno kao deponija otpada. Istoričar Jens Neumann je sproveo grupu kroz postavku. Objasnio je da su gore spomenute institucije bile odgovorne za planiranje Naci terora u Nemačkoj i po celoj Evropi. Takođe je naglasio kontinuitet posle rata u zapadnoj Nemačkoj: institucija koja je nasledila Glavnu kancelariju bezbednosti Rajha, Odeljenje federalnog kriminalnog istraživanja, je bilo jedno od tela odgovornih za pritvor i krivično gonjenje Naci kriminalaca. U isto vreme, mnogi srednje i više-rankirani oficiri iz prethodnog režima su ostali na uticajnim položajima jer je njihova profesionalna i tehnička stručnost bila vidjena kao potrebna.

1 Topografija terora: www.topographie.de/en/

Jedan učesnik je pitao da li bi bilo korisno da se pokaže kako su ti 'stručnjaci' mogli da nastave da rade na vodećim položajima nakon rata i kako je gonjenje ratnih kriminalaca propalo. Istakao je da bi mladi posetioci mogli da zaključe da su se zločinačka dela isplatila. Drugi učesnik je kasnije dodao da je bio šokiran činjenicom da je bivšim Naci stručnjacima bilo dozvoljeno da drže pozicije na kojima su bili odgovorni za krivično gonjenje ratnih zločinaca. Izrazio je nadu da se ovo ne dešava u Bosni.

Osvrćući se na vremenski raspon do početka inicijativa za dokumentacioni centar, jedan član grupe je rekao da period od samo 30 godina može da bude relativno kratak za ljude da počnu da se nose sa Naci zločinima, ali je dug u poređenju sa ljudskim životom. Izrazio je nadu da će se ovo brže desiti u zemljama naslednicama bivše Jugoslavije.

Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope

Spomenik Holokaustu je sagrađen u znak sećanja na ubijene Jevreje Evrope.¹ Prva inicijativa za centralni spomenik je došla od male grupe građana, malo pre pada Berlinskog zida. Nakon dugih i kontroverznih diskusija, spomenik je sagrađen nakon odluke Nemačkog parlamenta, Bundestag-a. Može da bude viđen kao obnovljeno priznanje prošlosti od strane novoujedinjene Nemačke. Spomenik se sastoji od preko 2,700 betonskih blokova, položenih na neravnu podlogu kojoj može da se pristupi sa svih strana. Arhitekta Peter Eisenman je bio ubeđen da zločin ovih dimenzija ne bi mogao da bude predstavljen na tradicionalan način. Bundstag je insistirao na izgradnji dodatnog informacionog centra. Postavka se bavi dimenzijama Holokausta, njegovim scenama po celoj Evropi, kao i imenima i pričama žrtava i njihovih porodica. Uz to, može se pristupiti nekoliko onlajn arhiva. Ratni veterani su bili zainteresovani za način na koji su grupe žrtava reagovala na spomenik. Jens Neumann je objasnio mnoštvo kontroverznih pozicija: neki ga smatraju pozitivnim znakom priznanja, dok drugi ostaju skeptični. Istakao je da je ogroman spomenik izazvao pitanje da li Nemci žele da zatvore fasciklu nošenja sa prošlošću. Drugi preferiraju manje, decentralizovanije i skromnije forme sećanja, koje ilustruju, na primer, način na koji je progon Jevreja započeo u svakodnevnom životu.

1 Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope: www.stiftung-denkmal.de/publikationen/kurzinformationen/informationen-in-20-sprachen.html.

Spomenik Hohenschönhausen – Tajni (povratnički) zatvor u bivšoj NDR

Spomenik Hohenschönhausen se nalazi na mestu glavnog bivšeg povratničkog zatvora Ministarstva državne bezbednosti (MDB) NDR.¹ Gospodin Fuhrmann, istoričar i bivši zatvorenik, je objasnio da su u početku Sovjetske okupacione snage bile instalirale njihov glavni zatvor tajne policije tu 1945/46. U to vreme, zatvorenici su bili držani u podrumskim ćelijama i nisu imali pristup pravnoj pomoći. Kasnije su vlasti sagradile moderni zatvor u kome su bili ispitivani članovi političke opozicije ili ljudi koji su pokušali da pobegnu iz zemlje. Napredne tehnike su bile korištene da se izoluju zatvorenici.

Tokom diskusije, učesnici su pitali o aktivnostima bivših oficira državne bezbednosti. Gospodin Fuhrmann je spomenuo nekoliko udruženja čiji članovi tvrde da nisu počinili nakakve nepravde.² Prema Unifikacionom sporazumu koji je regulisao ujedinjenje bivše Istočne Nemačke sa Zapadnom, državni službenici nisu bili procesuirani dokle god nisu prekršili neke od zakona u bivšoj DDR, on je objasnio. Ipak, ovi zakoni su bili formulisani da bi štitili aktivnosti tajne službe.

Jedan učesnik je imao utisak da je komunistički režim u Nemačkoj bio mnogo represivniji prema građanima nego režim u bivšoj Republici Jugoslaviji. Još jedan član grupe, koji je bio u pritvoru u Bosni i Hercegovini kao civil se osetio podsećenim na sopstvena iskustva.

1 Spomenik Hohenschönhausen (Bivši glavni povratnički zatvor Istočno Nemačkog ministarstva državne bezbednosti): www.stiftung-hsh.de/.

2 Asocijacija bivših službenika državnih institucija NDR, npr.: www.mfs-insider.de/ or www.isor-sozialverein.de.

Sachsenhausen spomenik i Brandenburška policijska škola

Sachsenhausen spomenik se nalazi na tlu nekadašnjeg koncentracionog logora van Oranienburg-a, grada blizu Berlina.¹ Nakon Drugog svetskog rata, Sovjetske oružane snage su koristile ovaj prostor kao logor gde je mnogo ratnih zarobljenika umrlo. Posetioci iz Bosne i Hercegovine i Srbije su se osetili duboko dirnutim velikim terenom koji obeležava neverovatna stradanja ljudi, ovde zatvorenih i ubijenih. Naročito su stanica 'Z', mesto organizovanog masovnog ubijanja, i krematorijum, gde su Naci zločinci terali zatvorenike da traže zlato u mrtvim telima, ostavili jak utisak. Jedan učesnik je rekao da je skoro bio u stanju da čuje vriske žrtava. Posetiti ovakva mesta umesto samo čitati o njima je mnogo vredno, rekao je. Jedna osoba je zaključila da je procesima pomirenja potrebno i jedno i drugo, spremnost da se prizna da su zločini bili počinjeni i da se oprost.

Brandenburška policijska škola (Fachhochschule der Polizei des Landes Brandenburg) se nalazi pored spomenika. Tokom NS perioda, SS je bila vlasnik zgrade koja je činila celinu sa koncentracionim logorom. Predsednik policijske škole, Rainer Grieger, je objasnio različite razvojne putanje institucija za sprovođenje zakona u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata: zapadna Nemačka je prisvojila decentralizovan pristup sa idealom da bude otvorena za građane; Istočnonemačke snage su bile centralizovane i imale za cilj da zaštite državu od njenih građana. Postojala je potreba da se ove različite tradicije integrišu. Kao rezultat ovog iskustva, Nemačke delegacije su bile poslate u Bosnu i Hercegovinu da podrže reforme i saradnju policijskih snaga. Policijska škola je tražila odgovarajući način da pristupi prošlosti i nacističkoj prošlosti ovih prostorija u sklopu njihove današnje policijske obuke, on je objasnio. U tu svrhu, izložba koja ističe ulogu Nemačke policije u NS državi, na primer, se sada pokazuje u svim Nemačkim policijskim školama. Potpredsednik policijske škole, Jochen Christe-Zeyse je dodao da su obični policajci počinili masovna streljanja civila u Poljskoj i Ukrajini. Mladi policijski službenici na obuci bi trebali da razumeju da i obični ljudi mogu da postanu ubice pod određenim uslovima. Na svima nama je da osiguramo da do takvih uslova ne dodje, on je istakao.

Predsednik policijske škole je bio zamoljen da odredi kolike su šanse da se policijske institucije u Bosni vremenom osete dužnim da štite ne samo 'njihove ljude' nego sve građane. Gospodin Grieger je odgovorio da spoljna pomoć može postići rezultate samo kada oni umešani žele da se to desi. Jedan učesnik je spomenuo da su međunarodne policijske snage, poslate u Bosnu i Hercegovinu tokom rata, na žalost bile od male pomoći u sprečavanju daljih zločina. Kasnije je jedan član grupe rekao da je bio veoma impresioniran posetom, i izrazio je nadu da su dobri policajci obučeni ovde. Drugi učesnik je bio skeptičan i rekao je da je lokacija policijske škole pored spomenika koncentracionom logoru nedolična. Predložio je da bi mesto trebalo da bude držano prazno.

1 Spomenik Sachsenhausen: www.stiftung-bg.de/gums/en/index.htm.

Umetničke forme sećanja na isključenje i progon Jevrejskih građana

Mesta sećanja u Bavarskoj četvrti

'Mesta sećanja' je umetnička forma komemoracije u četvrti Berlin-Schöneberg, započeta 1993. Umetnici Renata Stih i Frider Schnock su dizajnirali 80 tabli da obeleže ulice.¹ Jedna strana table pokazuje anti-Jevrejski zakon ili pravilo doneto između 1933 i 1945; slika na drugoj strani ilustruje temu. Kolekcija pokazuje kako su isključenje i progon bili započeti i razvijani tokom godina. Do 1941, 16.000 Jevrejskih građana je nastanjivalo četvrt, mnogi od njih su bili doktori, advokati i dobrostojeći profesionalci srednje klase. 1943. niko od njih nije ostao. 'Mesta sećanja' je bio iniciran kao privremena umetnička kampanja i izazvao je dosta kontroverze među lokalnim stanovništvom. U međuvremenu, table su postale stalna umetnička instalacija i redovno su održavane od strane javne administracije Odeljenja za kulturu u četvrti.

1 Mesta sećanja u Bavarskoj četvrti: www.stih-schnock.de/remembrance.html

'Kuća koje nema' i 'Kamenje spoticanja'

Bivša Jevrejska četvrt 'Scheunenviertel' u srcu grada (Spandauer Vorstadt) je bila važan centar Jevrejskog života u Berlinu. Za vreme Naci diktature, Gestapo je koristio Jevrejske institucije u ovoj četvrti, na primer škole ili domove za stare ljude, kao logore za internirana lica, kako bi pripremio deportacije. Nacisti su pokušali da izbrišu tragove Jevrejskog života, kao što je bilo staro Jevrejsko groblje iz 1672. Danas, neki tragovi Jevrejskog života ponovo označavaju četvrt, kao na primer od skoro restaurirana sinagoga u Oranienburger ulici.¹ Nekoliko umetničkih formi sećanja po četvrti se odnose na progon. 'Kuća koje nema' je inicijativa umetnika Christian Boltanski. Nalazi se u praznini između terasastih kuća koje su bile pogodjene od strane vazdušnih napada u Drugom svetskom ratu. Zid nosi imena i zanimanja (pretežno jevrejskih) stanovnika koji su tu živeli pre nego što su pobjegli ili su bili deportovani. Preko puta ulice, skulpture ispred starog Jevrejskog groblja se seća deportacija Jevreja. Po celom Berlinu i u mnogim drugim gradovima, 'Kamenje spoticanja' (Stolpersteine) ili mesingane ploče sa imenima žrtava su postavljene u trotoare ispred bivših domova Jevreja i drugih progonjenih od strane nacističkog režima. Umetnik Gunter Demnig je započeo ovu formu obeležavanja.²

Tokom poseta gore spomenutim četvrtima i spomenicima, nekoliko članova grupe su pitali kako su se Jevrejski život i zajednice razvili u Berlinu: Nemačka prestonica je imala 160,000 Jevrejskih građana pre 1933, što je bila trećina Jevrejske zajednice u Nemačkoj. Ukupno 55,000 ih je bilo ubijeno, 7,000 je izvršilo samoubistvo, 90,000 je uspelo da emigrira na vreme. Samo 8,000 Berlinskih Nemaca je preživelo, na primer, bili su podržani od strane habrih građana koji su ih sakrili.³ Danas, Jevrejska zajednica u Berlinu ima populaciju od 10,500.

1 Sinagoga Oranienburger ulice: www.or-synagoge.de/html/en_homepage.htm

2 Kamenje spoticanja: www.stolpersteine.com/EN/home.html

3 Jevrejska zajednica Berlina: www.jg-berlin.org/en/about-us/history.html

Radionica o istoriji Berlina

Radionica istorije Berlina (Berliner Geschichtswerkstatt) je bila osnovana u ranim 1980-im kao inicijativa civilnog društva.¹ Ideja je bila da se istraže priče biografije običnih ljudi na lokalnom nivou, dokumentujući na primer način na koji su diskriminacija i progon Jevreja počeli u svakodnevnom životu. Sonja Miltenberger, Jürgen Karwelat, Andreas Bräutigam i Lutz Sand su predstavili neke od svojih projekata i iskustava. Rekli su da su mnogi od njih socijalni radnici ili učitelji. Njihov cilj je bio da dokumentuju istoriju kako bi senzitivizovali buduće generacije o tome šta se desilo tokom Naci ere. Prezentacija je izazvala diskusiju o praktičnim implikacijama nošenja sa prošlošću.

U Bosni i Hercegovini, tri različite istorije cirkulišu kao rezultat ratova 1990-ih, objasnio je jedan član grupe. Deca pohađaju etnički odvojene škole i poslednji rat se ne predaje, on je dodao. Pitao je kako da se ohrabre mladi sa različitih strana da se nađu i prevaziđu suprotne narative kako bi gradili bolju budućnost. Jedan od aktivista istorijske radionice je spomenuo Nemačko-Poljsku komisiju za udžbenike kao pristup sa više inkluzije prema predavanju istorije. U dugom i napornom procesu, komisija radi na zajedničkoj knjizi za istoriju da srednje škole.² Drugi predstavnik Istorijske radionice je odgovorio da je jako važno iskoristiti svaku priliku za diskusiju sa mladim ljudima. Takođe je spomenuo projekat koji se odvija po celoj Nemačkoj pod nazivom 'Škola bez rasizma – Škola sa hrabrošću'. Učenici u srednjim školama mogu da prijave njihovu školu da primi ovo odličje ako je sprovedla aktivnosti da se spreči rasizam ili da se promoviše civilna hrabrost.³

1 Berlinska istorijska radionica: www.berliner-geschichtswerkstatt.de/

2 Nemačko-Poljska komisija za udžbenik istorije: www.gei.de/en/research/the-european-schoolhouse/europe-and-the-national-factor/german-polish-history-textbook.html.

3 Inicijativa "Škola bez rasizma": www.schule-ohne-rassismus.org/, za pregled na engleskom vidi: www.todayszaman.com/news-240828-school-without-racism-an-effective-model-against-racism.html. Dalji linkovi za inicijative protiv rasizma u Nemačkoj, npr: www.amadeu-antonio-stiftung.de/eng/

3.2. Povratna informacija i osvrt

20. oktobra 2012, učesnici studijske grupe su podelili njihove utiske na povratnoj sednici. Nekoliko bivših boraca je naglasilo da, iako je poseta spomenicima bila teška, bila je takođe veoma korisna. Konkretno, mesta u Sachsenhausen-u i takođe zatvor državne bezbednosti u Hohenschonhausen-u su bila smatrana 'teškim mestima'. Svi učesnici su rekli da su bili duboko dirnuti kada su videli krematorijum u Sachsenhausen-u. Mnoge bolne uspomene su bile oživljene. Ovo je bilo naročito teško da se izdrži za osobu koja je bila zatočena tokom rata u Bosni. Nekoliko veterana je reklo da su čitali dosta o Holokaustu i nacističkom režimu, ali ulazak u ova mesta je otvorio nove mogućnosti za učenje o ovim stvarima. Oni su zaključili da je poseta 'Topografiji Terora' poslužila kao otvarač očiju ka strukturama totalitarnog režima.

Jedan od veterana rata je rekao da bi voleo da je čuo priču nekoga ko je preživeo holokaust, koja nije bila uključena u posetu. Smatrao je da su glasovi žrtava bitan 'preduslov pomirenju'. Jedan novinar je takođe naglasio značaj dokumentovanja imena i ličnih priča žrtava. Čak, naglasio je da postoje mnoga mesta, pa i u regionu bivše Jugoslavij, gde su članovi jevrejske populacije bili izloženi zverstvima za vreme Drugog svetskog rata, od kojih su mnoga i dalje neobeležena. Spomenuo je, kao primer, tekuću diskusiju o tome kako se nositi sa Starim Sajmištem, bivšem koncentracionom logoru uspostavljenom pod okupacijom u Beogradu.

Grupa je otkrila mnoštvo paralela između iskustava u Nemačkoj i na Balkanu. Oba regiona su prošla kroz grozne ratove i tranziciju iz socijalističkog sistema ka demokratskim državama. Neki od gostiju su bili naročito impresionirani pristupom Policijske škole u Sachsenhausen-u. Naglasili su da je odgovarajuća obuka policijskog osoblja presudna za obezbeđenje vladavine prava u demokratskom društvu, i da mirovno obrazovanje i učenje o prošlosti mora da bude deo obrazovnog programa. Još jedna važna poruka i 'lekcija' iz studijske posete je bila ta da kultura sećanja ne mora obavezno da zahteva velike i skupe spomenike. Obični ljudi mogu da preuzmu aktivnosti manjih razmera i doprinesu procesu.

Odato je priznanje tome da su ljudi u Nemačkoj uložili mnogo da bi uspostavili kulturu izvinjenja i dijaloga, preuzimajući političku odgovornost i obrazujući mlade ljude o prošlosti. Ipak, grupa je takođe naučila da je dinamika pomirenja bila prilično spora u Nemačkoj. Shvatili su da je tek druga generacija rođena posle 1945. pokrenule ova pitanja i založila se za spomenike. Mnogi članovi grupe su bili ubeđeni da će biti potrebno mnogo vremena da se ova ideja proširi i na Balkan.

Većina učesnika se osetila osnaženima putovanjem. Ali, jedan član je izjavio da se osetio nezadovoljnim sa delom grupnih procesa i da bi radije želeo da nastavi u drugačijem okviru. Drugi su naglasili da im je poseta pojačala motivaciju. Rekli su da su prikupili dosta materijala za rad u sopstvenim zajednicama. Radionica u Berghof Centru je podstakla više razmene informacija i 'stvorila je dobre vibracije' u grupi.

Jedan od novinara je rekao da ga je biti deo grupe naučilo da pomirenje nije ideologija. Bio je impresioniran različitim mišljenjima i pogledima iskazanim među članovima grupe i njihovom sposobnošću da otvoreno komuniciraju jedni sa drugima.

Dvanaest pripadnika svih vojski iz rata u BiH devedesetih godina, osim Abdićevaca, ali uz veterane JNA, posjetili su u Berlinu mjesta stradanja, terora i patnje tokom nacističke vladavine, sovjetskog režima i za vrijeme DDR-a. Prateći zapise žrtava iz holokausta, razgledajući sovjetske i istočnonjemačke mučionice, sjećajući se žrtava dva totalitarizma koja su podijelila Evropu XX stoljeća, veterani naših ratova su pričali svoje priče o tome šta se desilo njima i nama na kraju tog stoljeća

“Nama su sve vojske bivše”: kaže Brčak Avdija dok sjedimo u sali za ručavanje predstavništva pokrajine Rheinland Pfalz u Berlinu. Cilj studijskog boravka grupe od 12 ratnih veterana iz BiH i Srbije, u organizaciji Centra za nenasilnu akciju iz Beograda i Sarajeva, bio je posjeta mjestima stradanja, terora i patnje tokom nacističke vladavine, sovjetskog režima i za vrijeme DDR-a. Tu su bili prisutni pripadnici svih vojski u Bosni i Hercegovini i jedan veteran bivše JNA, Novica, koji je ranjen na samom početku rata u Hrvatskoj. Nedostajali su jedino vojni sljedbenici Fikreta Abdića da slika ratnog haosa bude upotpunjena. Ratne priče su se preplitale i nadopunjavale dajući učesnicima ovog putovanja razumljiviju sliku njihovog ratnog učešća. Bosanski humor je bio kamen temeljac cjelodnevnih druženja, i bilo je lako povjerovati u zajedničke odrednice bh. identiteta, kojem je humor sastavni dio.

Priča veterana Novice

Na kraju putovanja veteran Novica mi je ispričao svoju ratnu biografiju dok smo šetali berlinskim aerodromom Tegel: “Ranjen sam 1991. Bio sam pripadnik pomoćnih jedinica JNA kojima je zadatak bio da izvlače tenkove kad upadnu u neprilike. Tako je jedan tenk bio pogođen u motor. Gust, crn dim je izlazio iz tenka. Iznutra sam čuo kako cvili nišandžija zaglavljn izvlakačem čaura. Nije mogao da izađe. Uspaničio se i nije znao da pronađe polugu kojom se taj izvlakač uklanja. Ušao sam u tenk kroz drugi ulaz, unutra je sve bilo puno dima i ulja. Oslobodio sam ga i krenuo prema izlazu na kupoli. Kada sam izbacio jednu nogu u nju me je pogodio snajper ispod skočnog zgloba. Taman dok sam vadio drugu nogu iz kupole, video sam navođenu raketu Maljutku kako ide prema tenku. Ona je dosta spora pa se može videti. Znao sam šta će se desi. Kumulativni mlaz me izbacio iz tenka i pao sam na asfalt, kao da me neko rukom spustio. Onda sam video da nemam leve čizme, i shvatio sam da sam izgubio nogu. Posle su me nagradili nekim ordenom za hrabrost kojeg sam odbio, jer nisam ja išao u Hrvatsku da Hrvate teram da oni žive kako ne žele, i ne treba mi nagrada za to što sam ostao invalid. Posle sam osnovao Udruženje ratnih veterana Srbije za mir, ali su mi ukinuli registraciju udruženja, jer im je smetao njegov naslov.”

Dok priča ne gestikulira puno rukama, na kojima mu nedostaje jedan prst. Šake su mu u ožiljcima, jer su gorjele. Na lijevoj nozi ima potkoljenu protezu, na desnoj ožiljak. To je Novičina priča.

Mrtvi nas neće rehabilitovati

Prvo smo posjetili Topografiju terora, muzej

na čijem su mjestu nekad stajale zgrade ministarstava sigurnosti i policije Trećeg rajha. Kustos nas je vodio kroz labirint visećih fotografija pokušavajući nam približiti ovlašnu genezu nastanka nacističkog terora. Tu se nalazi i čuvena fotografija nacistâ koji salutiraju Hitleru, svi sem jednog koji je prekrstio ruke uz grudi u znak protesta. Ispod fotografije piše ime čovjeka, s napomenom da se ime samo nagađa. U jednom trenutku mi je Ljuban, veteran VRS-a, rekao: "Eno Kadinjače!" Kad sam prišao bliže fotografiji vidio sam da su to scene gorućih selâ, licâ seljaka, plastovi sijena iz Bjelorusije. Užas uvijek i posvuda ima isto lice. Drugi dan smo posjetili Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope (otvoren za javnost 12. maja 2005.) koji se nalazi u istorijskom centru grada. Spomenik se sastoji od 2.711 betonskih blokova – stela. Njihov broj nema simbolički značaj, a Field of Stelae je napravljen tako da se u njega može ući iz svih pravaca kroz redove blokova, koji, kako hodaš, postaju sve veći, i na sredini polja se nalaziš u tunelu od tamnosivih blokova visokih 5 metara. Put između blokova je ravan, pa se spušta u dolinu, naginje lijevo ili desno, zatim uspinje. Ljudima sklonim panici se ne preporučuje ulazak u ovaj memorijal. Glavni osjećaj koji te obuzima je osjećaj tjeskobe, straha i beznačajnosti. To je labirint u kojem možeš shvatiti koliko je bio nebitan ljudski život od 1933. – 1945. u nacističkoj Njemačkoj, pogotovo ako si Jevrej, homoseksualac, Rom ili Jehovin svjedok.

Ispod Field of Stelae nalazi se muzej sa uvodnom prostorijom i četiri sobe. U drugoj sobi koja se zove Room of Dimensions plakao sam sjedeći na bijelom postolju, prepisujući tekst sa engleskog sa originalnih zapisa koje su Jevreji zapisivali u svoje dnevnike i papiriće tokom Holokausta. Nepoznati mladić je zapisao na praznoj margini romana posljednje dane u getu, u Lodzu, netom prije nego će ih transportovati u logore Chelmno i Auschwitz. Zapis je bio na poljskom, engleskom, jidišu i hebrejskom. Zapis pokazuje očaj i nadu, strah i volju za životom. Ali najviše označava strašnu izgubljenost, naivnost koja toliko podsjeća na početak rata u BiH. Mladić piše kako su jedni ohrabreni jer će konačno izaći iz geta, drugi su obradovani jer idu u radne logore, treći su surovi realisti i znaju da idu u smrt, neki su već izgubili svaku volju za životom i mirno čekaju svoj kraj. I kako se ti svi predosjećaji nenadano smjenjuju u ljudima, plamteći poput vatre na izdisaju. U mračnoj Room of Names na četiri zida su projekcije imena žrtava s godinama rođenja i smrti. Iz zidova dopire glas koji čita kratke biografije onih čija su imena na zidovima. Za više od pola od 6 miliona ubijenih Jevreja ne postoje imena ni biografije. Da bi se pročitala sva imena i kratke biografije žrtava bilo bi potrebno 6 godina, 7 mjeseci i 27 dana.

Visoko, lijepa kuća

Zatim smo posjetili memorijal Hohenschönhausen u Berlinu, u kojem je bio sovjetski Specijalni logor 3 od 1945. – 1951, a poslije logor za političke zatvorenike istočnonjemačke tajne policije Stasi. Naš vodič je bivši zatvorenik koji nam je detaljno opisivao život u zatvoru, i odmah je vidljivo da je Stasijev zatvor hotel sa tri zvjezdice u odnosu na sovjetski specijalni logor. Dok je kod Sovjeta u prvom planu bilo fizičko i psihičko mučenje, kod istočnih Nijemaca se više radilo o psihičkoj torturi. Jedan dio sovjetskog zatvora, koji se nalazio pod zemljom za razliku od njemačkog, zvao se podmornica, U-Boot. Tu su ćelije bile ovalne i metalne sa nekoliko centimetara vode na podu. Kazna je bila stajanje ili sjedenje, satima, bez pomjeranja. U podmornici je nonstop puštan zvuk ogromnih generatora i uvijek su

Izvodi iz članka "Nebo nad Berlinom", Zoran Panović, objavljeno u "Danas"-u, 25. oktobra 2012.

Sa ratnim veteranima i vojnim invalidima iz Bosne i Hercegovine stojim na mestu za prozivku logoraša. Sad je prazno. I nekako previše ravno. Tu je nekad stajalo između 10 i 20 hiljada ljudi u onim prugastim odelima. Geometrijski oblik smrti, trougao, bio je na odelima. Žuti za Jevreje, crveni za komuniste... Stani malo, a kakvi su to ratni veterani iz BiH? I oni sa štakama na ovoj mordorskoj prašini između šljunka i smežurane trave. I svi zajedno: Jedan pored drugog bivši vojnici Armije BiH, Vojske RS, i HVO. Oni su došli na studijsko putovanje uz pomoć Centra za nenasilnu akciju (Sarajevo-Beograd) i nemačke Berghof fondacije. Da se upoznaju sa nemačkim traumama u suočavanju sa vlastitom istorijom. Pa da uporede iskustva sa bosanskim. Ovi veterani se ne foliraju. A i što bi kad su pucali jedni na druge. Sad se i dobro druže i zezaju kad se sretnu. U logoru im svima pogledi postaju teži, kao da na kantar možeš da ih staviš, a najteži su kad neko od njih podigne štaku da pokaže na nešto i da se začudi šta iksan može da uradi drugom iksanu. Iako ni nad Bosnom još ne mogu da se iščude.

radile sijalice, tako da je zatvorenik imao osjećaj kako nikad neće izroniti na zemaljsku svjetlost.

Ćelije u Stasijevom zatvoru su imale WC šolju, lavabo, radijator, krevet, prozor sa mutnim staklom kroz koje je dolazila svjetlost, sve ono o čemu su sovjetski zatvorenici mogli sanjati. Film *Život drugih* o vremenu u DDR-u i tajnoj službi Stasi Floriana Henckela von Donnersmacka koji je 2006. osvojio Oscara za najbolji strani film nije bez razloga sniman o ovom zatvoru. U Stasijevom zatvoru nije bilo fizičke torture, čuvari su bili nenaoružani. Na zidovima hodnika su i sada zalijepljene žice sa crvenim spojnicama. Zatvorenik nije smio pogledati čuvara, ukoliko bi se to desilo, čuvar bi povukao žicu, aktivirao alarm i okrugle crvene plafonjerke bi se upalile. Onda bi došla trojica batinaša koji bi fizički savladali zatvorenika i doktor koji bi mu dao injekciju za uspavljivanje. Interijer ovog zatvora predstavlja socijalističku romantiku osamdesetih. Telefoni krem boje, linoleum – imitacija parketa, tapete, teške zavjese, oskudni namještaj i sveprisutne jarkocrvene plafonjerke, te crveni tasteri dokazuju da su Nijemci itekako vodili računa o estetici zatvora. Tad je zatvor mirisao na sapun i higijenski uslovi su bili dosta dobri. Nakon posjete Sachsenhausenu većina veterana su rekli kako bi rado u Stasijevom zatvoru proveli nekoliko mjeseci kazne. Kad čovjek posjeti ovakav zatvor jedino što može osjetiti jeste mržnja prema ikakvom obliku državnog uređenja.

Ljuban veteran VRS-a

U mirovnom institutu Berghof održan je okrugli sto na temu Suočavanje sa prošlošću za nenasilnu budućnost – ratni veterani za mir (iskustva sa Balkana i Njemačke). Ovdje su veterani pričali svoje biografije gdje je rat imao centralno mjesto. Ljuban, veteran VRS-a, komandir čete, ranjen snajperom u nogu rekao je kako on svojoj porodici skoro ništa ne priča o ratu. Prije rata je bio građevinar, kaže da građevinari imaju poseban odnos prema objektima koje naprave. Gradio je stadion na Poljudu i druge objekte u bivšoj Jugoslaviji, ali ih otad nije posjetio zbog straha.

“Kako da ja svojoj djeci objasnim da ja nisam monstrum i ubica? Jer ja to nisam. Kako da im objasnim šta se desilo? Kad ni sam ne znam šta se desilo?“, ovako je Ljuban završio svoju iskrenu i emotivnu priču o vlastitom ratnom iskustvu i postratnom životu.

Najmlađi veteran Armije BiH sa 14 godina, Narcis, izgubio je oca i brata u Armiji BiH. Pričao je o svom iskustvu i osjećanju da nije imao djetinjstvo. Kada vam to priča visoki i korpulentni čovjek u tridesetim godinama onda možete osjetiti kako trauma usisava zrak u prostoriji i kako svi teško dišu. “Kad prođem pored dječijeg igrališta nekad imam želju da se odem igrati sa djecom, jer ja nisam imao djetinjstvo. Ja ne znam šta su to dječije igre“, priča Narcis. Zatim je govorio Mirko iz okoline Brčkog, pripadnik HVO-a, koji je na ratištu ostao bez noge. Mirko smatra da su svi ljudi dobri i da treba da služe dobru.

Teško je pojmiti snagu ovih ljudi koji mogu da razumiju onog drugog, da oprostite i da nastavite živjeti dalje s vjerom u budućnost, nakon svega što su proživjeli. Njihove potresne priče su dokaz koliko je čovjek sposoban da se uzdigne iznad svoje boli, iznad samog sebe i da radi za jedan viši, plemeniti interes.

Sachsenhausen

Na ulaznoj kapiji nacističkog logora kazaljke na satu pokazuju 11:08, kad je počeo proboj logoraša iz Buchenwalda. Tačnost ovog podatka naš vodič smatra mitskom pričom. Od 2006. ovdje se nalazi policijska akademija. Za vrijeme nacista tu je bio radni logor i komanda svih konclogora u Evropi. Poslije 2. svjetskog rata u stari logor su uselili novi logoraši: nacisti i neprijatelji sovjetskog režima. Sachsenhausen je smješten u blizini gradića Oranienburga, u okolici ovog logora se nalaze masovne grobnice iz sovjetskog perioda. U nacističkom periodu tu su bile smještene SS jedinice, gdje su se obučavali čuvari i komandni kadar budućih konclogora. Nema masovnih grobnica iz ovog doba, jer su nacisti spaljivali tijela žrtava, a pepeo odlagali u podzemne trapove, koji su ostali sačuvani.

U današnjoj biblioteci nekad su bili smješteni tenkovi. Danas se tokom policijske obuke ne koriste policijski psi zbog njihove uloge u logorima, a streljanâ ima zvučnu izolaciju da prolaznici ne bi čuli pucnjeve, što bi ih moglo asocirati na logor. Mada istraživanja pokazuju da u Oranienburgu živi nemali broj neonacista. Nakon posjete logoru izraelskog premijera 1992. neonacisti su pokušali zapaliti baraku 38 (koja spada u skupinu pod nazivom Jevrejske barake). U ovom logoru je prvi put upotrijebljena eksperimentalna gasna komora “manjeg obima”. Prije komore ljude bi ljekarski pregledali i obilježavali olovkom ako bi imali zlatne zube ili druge vrijedne metale u sebi – njih

bi strijeljali u jami za strijeljanje. Smrt usljed gušenja gasom ne nastupa odmah, nego logoraši umiru u najstrašnijim mukama tokom 10-20 minuta. Tolika je bol da ljudi sami sebi lome kosti. Tijela se poslije bacaju u krematorije.

U jednoj baraci je bilo oko 300 ljudi. U jednom krevetu su ležala trojica odraslih muškaraca. Dnevno su dobijali 300 grama hljeba i pola litre vode. Spavanje je bilo od deset naveče do pola četiri ujutro. Ostatak vremena su provodili na radu. Dok prolazimo logorom iznad naših glava lete ždralovi i ispuštaju promukle krikove. U obližnjim šumama se okupljaju u velikim jatima i odatle lete za Afriku. Životni vijek jednog logoraša je iznosio 6-8 sedmica.

Karijera mnogih SS-ovaca počinje ovdje, a završava u Auschwitzu, Treblinki... Oficiri u logoru su imali kvalitetan život. Jedina očuvana zgrada je Kazino u kojem su bili prikazivani filmovi, igrane teatarske predstave, održavani koncerti, i tu su se SS-ovci odmarali nakon što bi preko dana ubijali ljude. Najveći broj od 35.000 (gruba procjena)

ubijenih su bili sovjetski ratni zarobljenici. Pretpostavlja se da i je Staljinov sin bio ovdje. Za vrijeme sovjetskog specijalnog logora za denacifikaciju (1945. – 1952.) ovdje je umrlo 12.000 ljudi od gladi, bolesti, i iscrpljenosti.

Fascinirala me je šljaka na Apelplatzu (prostoru za prozivku) u Sachsenhausenu kroz koju se probijala rijetka trava. Boja zemlje i strahota otvorenog prostora na kojem je moglo stati dvadesetak hiljada ljudi. Sada tu puše vjetar i hodaju posjetioci Memorijala. Ždralovi lete u nepravilnim V formacijama, nalik putokazima, i njihovi krikovi će me podsjećati na sjenke zatvorenika koje su nekad promicale Apelplatzom u sumrak. Odavde se moglo samo: "Nestati u dimu." Ovaj stih Paula Celana iz pjesme Fuga smrti najbolje objašnjava jezu koju i danas možete osjetiti dok hodate šljakom konclogora Sachsenhausen.

Izvod iz članka "Berlinske minijature", Faruk Šehić, objavljeno u BiH magazinu "Dani", 26. oktobra 2012.

I tako smo pričali o ratnim dešavanjima, pripadnici suprotstavljenih vojski u znanovjek oslobođenom Berlinu. Pjesnikinja sa krvavim usnama je visila na zidu. Tuholski je bio tužan i sam na novinskom papiru. Krv je tekla u tanjirima, i u pričama bivših ratnika Srba, Hrvata, Bošnjaka, Bosanaca, Posavaca, Krajišnika, Srbijanaca. Tu su se ukrštale specijalne jedinice iz Prnjavora sa zavidovićkim brigadama, postrojbe HVO-a i Armije BiH sa Brčanskog koridora, 1. i 5. korpus i sve njemačke divizije zapele u blatu nebeskih Staljingrada. Raspletala su se klupka akcija, poraza i "pobjeda", puzzle koje nedostaju se se slučajno spajale u cjelovite priče. Berlin je fjučkao prostorom kao fotonsko torpedo kapetana Picarda. Svijetlio je kao ogromno krakato ostrvo, sigurno i nedodirljivo. I mi smo bili na tom ostrvu, pretežno grupa okorjelih Bosanaca i Krajišnika sa rakijom i sevdahom u očima. Ima nešto u tim ratnim pričama koje običan svijet koji se grozi krvi, blata, suza i gnoja, nikad neće moći shvatiti. Nešto nadljudski veliko i neizrecivo. Nešto kao očaravajuća tuga visoka stotinu spratova. Nešto tvrđe od čelika i toplije od pamuka. Ali o tome neki drugi put.

u saradnji sa
Berghof Fondacijom

uz podršku
Nemačkog saveznog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj
KURVE Wustrow
Heinrich Böll Fondacije

nenasilje.org